

XIX. VE XX. YÜZYIL SİYASİ VE SOSYAL OLAYLARININ GÜNEY AZERBAJCAN EDEBİYATINA YANSIMASI*

Yard. Doç. Dr. Ali KAFKASYALI**

ÖZET

Güney Azerbaycan'ın son iki yüzyıllık tarihi onun bütün tarihinin hülasası sayılabilir. Çünkü bu dönemde meydana gelen olaylar, yüzyıllardan beri bu bölgede birikip duran meselelerin tezahürüdür. Tabiidir ki, bu zaman diliminde vuku bulan siyasî ve sosyal olaylar, Güney Azerbaycan Türkünün, başta edebiyatı olmak üzere, tarihini ve kültürünü derinden etkileyerek büyük izler bırakmıştır. Bu siyasî ve sosyal olayların tamamı, Güney Azerbaycan edebiyatı ürünlerine yansımıştır.

Anahtar Sözcükler: *Güney Azerbaycan, Güney Azerbaycan Edebiyatı, İran Türkleri, şair, şiir.*

ABSTRACT

Reflection of Political And Social Events in The 18th and 19th Century on Southern Azerbaijan Literature

The last two centuries of Southern Azerbaijan History can be considered as the summary of its whole history. Because, the events happened in those centuries are the signs of the problems increased in this region for centuries. It is quite natural that political and social events happened in this time sequence have left their traces on Southern Azerbaijan Turkish Literature, influencing their history and culture deeply, especially its literature. Political and social events, all, had found their reflection on Southern Azerbaijan literary Works, both in prose and poetry.

Keywords: *Southern Azerbaijan, Southern Azerbaijan Literature, Iran Turks, poetry, poem.*

* Bu makale, VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi'nde (08-12-Kasım 1999 İstanbul) sunulan bildirinin, bazı ilaveler yapılmış şeklidir.

** Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

1. Giriş

XIX. ve XX. yüzyılda Kafkasya ve İran coğrafyasında meydana gelen ülke dışı veya ülke kaynaklı siyasî ve sosyal olayların tarihi ile, o döneme ait metinler birlikte ele alındığında metin içi temalarla tarihî unsurların birebir örtüştüğü görülmektedir. Hâl böyle olunca biz son iki yüzyılda meydana gelen ve bu coğrafyayı etkileyen belli başlı siyasî ve sosyal olaylar ile yine bu dönemde Güney Azerbaycan'da vücut bulan edebî eserlerden hareketle bunların etkileşimini göstermeye çalışacağız.

Bütün Azerbaycan'ın iki parçasından büyük dilimi olan Güney Azerbaycan¹, kuzeyinde Aras nehri, doğusunda Hazar denizi, güneydoğusunda Tahran, Kum; güneyinde Irak, Melayer, Nihavend, Hemedan, batısında Bicar, Tekan, Soğukbulak (Mehabat) ve Irak ile Türkiye sınırlarının ihata ettiği ve Tebriz, Erdebil, Urmiye, Miyandap, Marağa, Salmas, Hoy, Merend, Miyana, Enzeli, Makü, Eher, Herovabad, Zencan, Kazvin ve Hemedan vilayetlerini içeren en kadim Türk yurtlarından biridir.²

Türk Dünyası'nın en önemli kültür, sanat ve edebiyat merkezlerinden birisi olan Güney Azerbaycan, pek çok Türk boyunu³ bünyesinde barındırmaktadır. Binlerce yıldan beri⁴ harmanlanan bu Türk boyları

¹ Geniş bilgi için bk.: A. Zeki Velidi TOGAN, "Azerbaycan" mad., **İslâm Ansiklopedisi**, II, MEB Yay., İstanbul, 1979.

² Cemil HESENLI, "Güney Azerbaycan Milli Harekâtı", **Türkler**, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, XX/646.

³ Bölgedeki önemli Türk boyları arasında, Acırlı, Aşarlar, Ağaçerililer, Akkoyunlu, Amele, Baharlı, Bayat, Bahtiyari, Begdili, Bocağcı, Bozçalı, Calallı, Cevanşir, Deller, Dümbüllü, Emvarlı, Gelbaği, Giresunlu, Halaçlı, Haçobanlı, Harakanlı, Horasanlı, İnanlı, Kaçar, Kaşkay, Karağözlü, Karapapak, Karadağlı, Karayi, Karaçorlu, Karakoyunlu, Kazak, Kengerli, Keleven, Kurdbeçe, Köseler, Muğanlı, Mukaddem, Musullu, Özbek, Pamse, Saadlı, Sarıcalı, Şahseven, Sungur, Timurtaş, Türkâşvend, Türkmen, Ustacalı, Yarcanlı, Zeğel, Zerger, Zülkadir'lar sayılabilir. Bkz.: Faruk SÜMER, **Oğuzlar (Türkmenler)**, Türk Dünyası Araş. Vakfı Yay., İstanbul, 1999, s. 439-450; TOGAN, "Azerbaycan", **İslâm Ansiklopedisi**, M.E.B. Yay., İstanbul 1979, II/92-93; Ramazan ÖZEY, **Dünya Denkleminde Ortadoğu**, Öz Eğitim Yay., İstanbul 1997, s. 268; M. Metin ÖREN, **İran Türkleri Hürriyet Hareketleri**, Haz. Selçuk Akın, Mars Matbaası, Ankara 1980, s. 4 vd., Bainbridge Margaret, **Dünyada Türkler**, trc.: M. Harmancı, Say Yay., İstanbul 1990, s. 147 vd.; Yaşar KALAFAT, **Jeokültürel Boyut İran Türklüğü**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2005, 13.

⁴ Türkler, bu coğrafyaya milattan 4400 yıl önce gelmişlerdir ("Bugün tarih ilmi kat'ı olarak gösterir ki, Hind-Avrupa dilli Parslar'ın on gebilesi ilk def'e milattan 900 il evvel şerğ tarafından İran felatına gelmiş ve İlâm şehzadelerinin hakimiyeti altında olmuş çağdaş Fars ve Kirman eyaletlerinde, İlâm Hükümeti'nin icazesiyle, yurd salıb, yaşamışlar. Onlardan

günümüzde yer yer özgün adlarıyla anılsalar da genellikle bunların tamamı “Azerî Türkleri”, “Azerîler”, “Azerbaycan Türkleri” gibi genel adlarla ifade edilmektedir. Hatta bütün bu bölge Türklerine “Azerbaycan Türkleri” veya “Güney Azerbaycan Türkleri” de denilmektedir. Zaman zaman bütün İran Türkleri için de bu adlar kullanılmaktadır. “XIX. yüzyılın ortalarından daha önceki dönemde, bu bölgede yaşayan halklar arasında ayrı bir *Azerî* kimliği yoktu, bunun yerine Türk kimliği mevcuttu.”⁵

Binlerce yıl bu bölgenin hakimi olan Sakalar, Partlar (Arsak), Gazneliler, Büyük Selçuklular, Harzemşahlar, Moğollar-İlhanlılar, Celayirliler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler, Avşarlar, Kaçarlar birer Türk devleti idiler. İran’ın birçok bölgesi gibi Güney Azerbaycan da kadim Türk yurdudur. Diğer yandan Türk nüfusu, şimdi de olduğu gibi, her zaman İran’da çoğunlukta olmuştur.⁶

Türk edebiyatının önemli bir hissesini oluşturan Güney Azerbaycan edebiyatına ve Türk tarihinde fevkalade ehemmiyetli bir yer tutan Güney Azerbaycan tarihine bakıldığında, en büyük kırılmaların ve gelişmelerin 19. ve 20. yüzyılda gerçekleştiği görülmektedir. Günümüzdeki bölünmüş yapısına bu dönemde dönüşen Güney Azerbaycan, özellikle bu dönemden sonra uluslararası politikanın, siyasî ve sosyal gelişmelerin yoğun etkisi altında kalarak şimdiki zamana kadar gelmiştir.

tekriben 3500 il evvelden Türkler İran erazilerinde medeniyetler ve hükümetler yaratmışlar...” Mahmut Taki ZEHTABÎ, *İran Türkleri'nin Eski Tarihi*, Tebriz, 1378/2000, s.1). Bazı kaynaklara göre ise Türkler M.Ö. VII. yüzyılda Sakalar'ın seferleri sırasında bu coğrafyayı vatan yapmışlardır. Selçuklular ve İlhanlılar döneminde ise bu bölge tamamen Türkler'le meskûn Türk vatanı olmuştur. Bkz.: A. Zeki Velidi TOGAN, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 166 vd.; Togan, “Azerbaycan” mad., *İslâm Ansiklopedisi*, II/97; Rafael BLAGA, *İran Halkları El Kitabı*, by., 1997, s. 88.

⁵ Brenda SHAFFER, “İran’da Azerî Türkleri”, *Türkler*, trc.: M. F. Çakır, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, XX/633.

⁶ Günümüzde 1.648.195 km²’lik İran coğrafyasında beş ana etnik gruptan müteşekkil 70 milyona yakın bir nüfus yaşamaktadır. Bu gruplar içerisinde sayı itibarıyla Türkler birinci sırayı almakta, hatta tek başına Türklerin nüfusu diğer bütün etnik grupların toplam nüfusuna yakın bulunmaktadır. Bk., Cevat HEY’ET, “İran’da Türk Kültürünün Durumu”, *Varlık*, sayı: 133-2, 1383/2004, s. 129 vd.; Birleşmiş Milletler 1998 yılı raporlarına göre bahse konu etnik grupların ana dillerine göre İran’daki nüfus dağılımı; Azerîler 23.5, Farslar 22.0, Lorlar 4.28, Kürtler 3.25, Türkmenler 2.0, Kaşkaylar 2.0, Horasan Türkleri 1.5 ve Araplar 1.2 milyon civarındadır. Bk., *World Languages and the Languages of Iran, 1998*; Raymond FURON, *İran*, trc.: Galib KEMALÎ, Hilmi Kitabevî, İstanbul 1943, s. 11; Nadir DEVLET, *Çağdaş Türk Dünyası*, Marmara Ün. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul, 1989, s. 277 vd.

Çalışmamızda, 19. ve 20. yüzyılda meydana gelen siyasî ve sosyal olayların Güney Azerbaycan edebiyatına etkisini incelerken, bu olayların en önemlilerini öne çıkararak, topluma yaptığı etkiye göre sınırlandırdık. Bu şekilde incelemenin, makalemizi karmaşıklıktan kurtaracağı düşüncesiyle, hem 19. yüzyılda hem de 20. yüzyılda meydana gelen olayları, üçer başlık altında ele alarak edebî eserlere nasıl yansıdığını inceledik.

2. XIX. Yüzyılda Bölgeyi Etkileyen Siyasî ve Sosyal Olaylar

2.1. 1828 Türkmençay Antlaşması ve Azerbaycan'ın İkiye Bölünmesi

Siyaset ve askerlik alanında büyük bir dâhi olan ve Müslümanları Sünnilik çevresinde birleştirerek ve genel sultanlarını da Osmanlı Padişahının başkanlığı altına almak için Osmanlı Devleti ile işbirliği yapan, Osmanlı ve Safevî âlimlerini bir araya getiren Afşarlı Nadir Şah'ın, 1747 yılında Kaçar ve Afşar Türkleri tarafından öldürülmesinden sonra⁷ Azerbaycan 25 hanlığa bölünür.

Üstat Muhammed Hüseyin Şehriyâr “Türkiye’ye Hıyalî Sefer”⁸ adlı şiirinde bu konuyu işlemiş ve kendisinin de aynı düşüncede olduğunu vurgulamıştır:

“Gel sıhağ bir kere ğardaşlığ elin,
Le’n édek nâhelef eslafimize.
Bunu Nadir de o veğt duymuşdu,
Ğoy mehebbet ğala eħlafimize.”⁹

...

Obalar şairiyem, derdimizi
Duyuram, çoħ da derin duyğudu bu.
Baş tuta, tutmaya, öz duyğumla
Uyuram, çoħ da şirin uyħudu bu.¹⁰

⁷ Viladimir MINORSKY, “Nadir” mad., **İslâm Ansiklopedisi**, M.E.B. Yay., İstanbul, 1964, IX/29; Ragıp Paşa'nın **Tahkik ve Tevfik** eserinden naklen, Ziya GÖKALP, **Türkçülüğün Esasları**, İnkılâp ve Aka Yay., İstanbul, s. 48; Kerim Oder, **Azerbaycan**, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, s. 64.

⁸ Muhammed Hüseyin ŞEHRIYÂR, **Divan-ı Türkî Şehriyâr**, Zerrin Neşriyyatı, Téhran, 1377/1999, s. 317 vd.

⁹ Gelin, kardeş olarak artık el sıkışalım; soyumza ters düşen seleflerimizi kınayalım; bunu Nadir Şah da vaktiyle hissetmişti, yapmaya çalışmıştı; haleflerimize muhabbet bırakalım.

¹⁰ Ben obalar şairiyim, derdimizi çok iyi biliyorum, düşündüğüm çâre de çok doğru çâredir. Gerçekleşir gerçekleşmez bilmiyorum ama bu hayâlde yaşıyorum. Çok şirin hayâldir.

Görüm, ay nazlı hilâlim, sancag,
Parlasın gét géde bu sönmez ocağ,
Démirem biz gul édek dünyanı,
Dünya ancağ bizi insan sanacağ.”¹¹

Bu hanlıklar yarım asır birbirleriyle çatıştıktan sonra 1805 yılından itibaren birer birer Rus idaresine girmek mecburiyetinde kalırlar. 1827 yılı itibarıyla Rus orduları Tebriz, Maraga, Urmiye ve Erdebil’i, dolayısıyla Güney Azerbaycan’ı işgal eder. Şah Abbas Mirza 22 Şubat 1828’de Rusların dikte ettiği Türkmençay Antlaşması’nı imzalamaya mecbur kalır.¹² Bu antlaşma ile Aras sınır kabul edilerek Azerbaycan ikiye bölünür. Aras’ın kuzeyi Ruslara, güneyi ise Kaçar Türk hanedanının saltanatta olduğu İran’a bırakılır. Bu ayrılık, Kuzey ve Güney Azerbaycan edebiyatında ana temalardan biri olur. Hâlâ Aras demek ayrılık demektir. Aras, beşiklerde ninni, sazlarda türkü, gönüllerde destandır:

“Araz’ı ayırdılar,
Su ile doyurdular,
Men senden ayrılmazdım,
Zülm ile ayırdılar.”¹³
Araz, Araz, han Araz
Deryaya ahan Araz,
Sévgilim o taydadır,
Gel éyleme gan Araz!”¹⁴

Âşık, şair Yedullah Şekibî, bu ayrılığı “Bu tayda özümem, o tayda gözüm!”¹⁵ adlı şiirinde şöyle dile getiriyor:

“Bu tayda bala¹⁶ var o tayda ana,
Néce itgin düşdük¹⁷ here bir yana?”

¹¹ Göreyim, ey nazlı hilâlim, sancak; yücelsin, parlasın git gide bu sönmez ocak; demek istemiyorum ki, biz dünyayı kul edelim; ancak biz güçlü olursak dünya bizi insan sayacak!

¹² TOGAN, “Azerbaycan” mad., **İslâm Ansiklopedisi**, II/115.

¹³ Ş. TAĞİYÉVA, E. REHİMLİ, S. BAYRAMZÂDE, **Güney Azerbaycan**, Orhan Neşriyyatı, Bakı, 2000, s. 42.

¹⁴ M. MENÂFİ, Z. EKBEROV, R. ĞASIMOVA, **Cenûbî Azerbaycan Edebiyyatı Antologiyası I-IV**, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1981, I/337.

¹⁵ Kendim bu taraftayım, gözüm diğer taraftadır.

¹⁶ Bala: Yavru.

Ğarşımda boyanır ğardaşım ğana,
Néce hönkürmüyüm¹⁸, men néce dözüm¹⁹?
Bu tayda özümem, o tayda gözüm!

Men hesret bağıram Araz lam ağır,
Dillenmir²⁰ ğelbimi yandırır yağır,
Déyirler **vetenden vetene bağır**,
Kim dözer bu derde, dé, men de dözüm,
Bu tayda özümem, o tayda gözüm!²¹

2.2. Din Eksenli Kavğalar ve Mezhep Çatışmaları

Güney Azerbaycan'ı İran'dan soyutlamak mümkün değildir. Onun tarihi ve talihi genellikle İran'la ilgili olmuştur. İran, İslâmiyet öncesinde Zerdüştiliğın ve Mezdekîliğın²² oluşup geliştiğı yer, yani bir "din devleti" olduğı gibi İslâmiyet sonrası da bilhassa Safevîlerle birlikte bir "mezhep devleti" olmuştur.²³ İran coğrafyası hemen her devirde dinî, siyasî ve sosyal zıtlıkların, sapmaların, çatışmaların yaşandığı yer olmuştur. Aşiretlerin hakim olduğı bir ülke olmaktan kendini kurtaramamıştır. Bunun için de başta Fransa, İngiltere ve Rusya olmak üzere birçok ülkenin bu aşiretleri kullanarak ülke üzerinde istedikleri eylemleri yapmalarına müsait olmuştur.²⁴ Bilhassa 1828-1906 yılları arasında Rusya ve İngiltere'nin tahakkümünden yakasını kurtaramamıştır.²⁵ Ülkenin şahları, onların izni olmadan ülkenin bir yanından diğeri yanına gidemez olmuşlardır. Türk asıllı Şah Nasreddin Kaçar'ın bir sözü bunu açıkça göstermektedir: "Ülkenin kuzeyine gitmek

¹⁷ İtgin düşmek: Yitip kaybolmak.

¹⁸ Hönkürmek: Hıçkırmak, hıçkırarak ağlamak.

¹⁹ Dözme: Tahammül etmek.

²⁰ Dillenmir: Konuşmuyor.

²¹ Ali KAFKASYALI, **İran Türk Edebiyatı Antolojisi, I-VI**, Atatürk Üniversitesi Yayını, Erzurum 2002, VI/387.

²² Tahsin YAZICI, "Safevîler" mad., **İslâm Ansiklopedisi**, X/54. Ayrıca bk.: Michalengelo GUIDI, "Mezdek" mad., **İslâm Ansiklopedisi**, VIII/201-205; NİZAMÜLMÜLK, **Siyasetnâme**, trc.: M. Altay KÖYMEN, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1983, s. 213.

²³ Taha AKYOL, **Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet**, Milliyet Yay., İstanbul, 1999, s. 93.

²⁴ BLAGA, s. 29

²⁵ **A.g.e.**, s. 21.

istiyorum, İngiltere sefiri karşı çıkıyor, güneyine gitmek istiyorum, Rusya sefiri karşı çıkıyor... Kahrolsun böyle bir ülkeyi ki ülkenin Şahı, ülkesinin kuzeyine ve güneyine gidemiyor.”²⁶

İslâm dünyasında, XIX. yüzyılı bir baştan bir başa kapsayan en önemli siyasî ve sosyal hadiselerin başında "Bâbîlik"²⁷, "Bahâîlik" hadiseleri ve Cemaleddin Efganî'nin hürriyetçi mücadeleleri gelmektedir denebilir. Şeyh Ahmet Ahsaî ve Seyid Kâzım Reştî gibi bazı din adamlarının, bu yüzyılın başlarında "mehdi"nin zuhur edeceğini ortaya atmaları, Şırazlı Seyid Ali Muhammed'i²⁸ 1844 yılında "Bab" ilân etmeleri, Bab'ın ilk konuşmasıyla birlikte hadiselerin başlaması bu yüzyıla damgasını vurmuştur.²⁹ Dış güçlerin ve onların yerli ortaklarının körüklemeleri ile binlerce insan ölmüştür.³⁰

Güney Azerbaycan Türkleri ve İran'ın diğer etnik unsurları bu olaylardan çok huzursuz olmuşlardır. Bu dinler, mezhepler ve tarikatler arasındaki çatışmalar; bablar, şeyhler ve mollalar arasındaki çekişmeler, ihtiraslar, birbirinin zıttına verilen fetvalar, Muhammed Emin Dilsüz

²⁶ A.g.e., s. 21.

²⁷ Bâbîlik hadisesi için bkz.: E. Crawshay WILLIAMS, **Across Persia**, Edvard Arnold Pub., London, 1907, s. 269-279.

²⁸ Bkz.: P. M. SYKES, **A History of Persia**, Macmillan and Co., London, 1915, s. 443-445.

²⁹ 1812 yılı Zencan isyanı, 1843 yılında Kerbelâ'da Osmanlı Devleti görevlilerine karşı şîhlerin isyan ettirilmesi ve bu isyanda binlerce kişinin öldürülmesi; 1847 yılı Kazvin isyanı ve nice molla, şeyh ve bâbînin parçalanarak öldürülmesi; Horasan'da çıkan olaylar ve birçok bâbînin idam edilmesi; 1850 yılında Yezd ve Neyriz'de bâbî olan Seyid Yahya'nın isyanı; 1850'de tekrar bâbîlerin isyan etmeleri ve Bab'ın kurşuna dizilmesi; 1852 yılında Sadrazam Emir Nizam Kaşan'ın hamamda öldürülmesi, Bab'ın halefi olduğunu iddia eden Seyid Mirza Yahya'nın İran'dan çıkarılması, Osmanlı Devleti'nin Yahya'yı Magosa'da hapsederek yargılması (C. L. HUART, "Bâb" mad., **İslâm Ansiklopedisi**, II/163 vd.; "Bâbîler" mad., **İslâm Ansiklopedisi**, II/179 vd.; ÖREN, s. 17 vd.) bununla da bâbîler devrinin kapanması, bu defa Bâbîlerin yerini Bahâîlerin alması. Ancak Sadrazam Mirza Ağa Han'ın Tahran'da Bahâîlerle bir anlaşma yaparak, çatışmaları önlemesi (HUART, "Bahauillâh" mad. 223. Bahauillâh, Mirza Hüseyin Ali Nuri'nin lakabıdır. Seyid Yahya'nın baba bir kardeşidir. Bab'ı hiç görmediği halde onun halefi kabul edilmiştir. Şah'a karşı yapılan suikastten sonra Ruslar'ın korumalarına rağmen ülkeden çıkarılmıştır. Bağdat'a yerleşmiştir. (SYKES, s. 446-447) Osmanlı Devleti, Bahauillâh'ı Edirne'de daha sonra Akka'da ikamete mecbur etmiştir. Fikirlerinde Hıristiyanlığın açık ve büyük izleri görülen Bahauillâh 29 Mayıs 1892'de Akka'da ölmüştür. Daha sonra Bahâîliğin merkezi Hayfa olmuştur. Hâlen dinî mekezleri İsrail topraklarındadır. Daha geniş bilgi için bk.: ÖREN, s. 17-26) gibi olaylar asrın ilk yarısındaki olaylardan birkaçıdır. Bu dinî görünümü olaylar yıllarca sürmüştür. Bir taraftan İran devleti, bir taraftan da emperyalist güçler bu dinî olayları türetmişler ve körüklemişlerdir. Din, bir inanç olmaktan çıkarılmış daha ziyade siyasî kimlik olarak algılanmıştır. AKYOL, s. 230.

³⁰ ÖREN, s. 17 vd.

(öl.1834?), Seyid Rıza Sabir (1849-1904), Hacı Mehdi Şükûhî (1829-1896), Seyid Eşrefüddin Gilânî (1872-1934) gibi birçok şairin eserlerine konu olmuştur. Dilsûz, bu anlamsız çatışmaların, sonu gelmez ihtirasların, binlerce masum insanın ölümüne sebep olan bu mezhep savaşlarının oluşturduğu infialî şöyle dile getirmiştir:

“Bilmirem, Yâ Reb, yéne gelbimde bu govğa nedir?
Âhîr-i ömrümde bu başımdaki sévda nedir?
Gâh çeker déyre, gehi büthâne, gâhi mescide.
Bilmerem, mescid nedir, hem déyr ü kelisa nedir?
Her ne gezdım mescid ü méyhâne vü büthânede,
Bilmedim kimdir Müselman, kâfer ü tersa nedir?
Ağilem, ya cahilem, ya mö’minem, ya kâferem?
Bilmedim câhil nedir dünyade, ya dâna nedir?
Zâhid ü müfti vü şeyh ü şehne, ya zöhd-i feseğ,
Nur ü zülmet, heyır ü şer, ya zışt, ya ziba nedir?”³¹

Seyid Eşrefüddin Gilânî (doğ.1872) de “Gulağ Asan Kimdi” adlı şiirinde herkesin dinden bîzâr olduğunu yazmaktadır:

"Ganun déye ne're çekek, feryad édek haçanacan?
Kimdir buna gulağ asan?
Fağırların ehvalını var mı soran, ona yanan?
Kimdir buna gulağ asan?
Bihâl düşen serhoşların mekânıdır bütün bazar,
Hamı **dinden** olub bézâr.
Galmayıbdır abır haya, galmayıbdır insâf, vicdân,
Kimdir buna gulağ asan?
Ne élm var, ne tereğgi, görünmeyir me'rif adam,
Deyişibdir ehlâğ tamam.
...
Âlimler de ruhdan düşüb, olubdurlar hanenişin,
Mâtemgâha dönübdür **din**."³²

³¹ MENÂFİ v.dğr., I/194.

2.3. Sosyal Yozlaşma

Tebriz’de doğup büyüyen, Tahran ve İstanbul’da tıp tahsili yaparak “Şemsülhükemâ” ünvanını alan hiciv şairi Hekim Mirza Ali Han La’li (1845-1907)³³, “Şerg-i Rus”³⁴ adlı şiirinde Türkçe yayımlanan “Şerg-i Rus” adlı gazetenin hizmetini alkışlarken aynı zamanda Güney Azerbaycan ve Kafkas halklarının içinde buldukları durumu şöyle anlatır:

“Héyretde göydu âlem-i İslâmı “Şerg-i Rus“,
Üzden niğabın açdı bu Türkizeban erus.

...

Bîdâr élır yatanları évlerde, çün horus.
Tâ éylesin bu millet-i İslâmı müttefiğ,
Her yana yazdı nâme-yi tebliğ elerreus.

...

Tehsil-i élm-i elsine lazımdı bu zaman,
İster zeban-i hâric ola, ya lisan-i Rus.
Ét kesb-i élm ü sen’et ü fenn-i ziraeti,
Besdir hedıs-i Rüstem³⁵ ü Söhrab³⁶ ü Eşkebus.³⁷
Düşdü tamam dövmlet ü millet mezellete,
Ne şeh-r-ü behr galdı, ne mahi, ne bir fûlus.
Simurğ³⁸ üruc éleyib Kûh-i Ğaf’ıldan,³⁹
Bu sözlere hitab éder İslam’a “Şerg-i Rus“.⁴⁰

³² KAFKASYALI, IV/97.

³³ Mehmed Emin RESULZÂDE, İran Türkleri 5, **Türk Yurdu**, yıl: 1328 c. II, Sayı: 10 (22) , s. 673.

³⁴ “Şerg-i Rus”: 1903-1905 yılları arasında Tiflis’te Azerbaycan Türkçesi ile haftada üç defa yayımlanan siyasî, edebî, ilmî, iktisadî gazete. 1905 yılında da “Şerg-i Rus’un Telegramları” adında akşam haberleri olarak birkaç sayı Bakü’de de yayımlanmıştır. İlk redaktörü M. Şahtatlı; son 45 sayının redaktörü ise C. Memmedguluzâde olmuştur.

³⁵ Şehnâme’nin baş kahramanı Zal’ın oğlu.

³⁶ Rüstem’in oğlu.

³⁷ Turan beylerinden birisinin adı. Şair bu beyitte, artık Rüstem’in, Söhrab’ın, Eşkebus’un efsanelerini anlatmak yeter, şimdi ilmin, sanatın ve ziraatın fenlerini öğrenmek zamandır, demek istiyor.

³⁸ Simurğ: Simurğ, Zümrüd/Anka kuşunun diğer bir adı.

³⁹ Kûh-i Ğaf: Kuzey Kafkasya Dağları’na verilen ad. Bu dağın zirvesi sihirli kabul edilir. Bu hususta birçok rivayet vardır.

⁴⁰ Cavad HEY’ET, **Azerbaycan Edebiyatı Tariğine Bir Bahış**, Téhran-İran-1376/1998, I/181; MENÂFİ v.dğr., II/36.

İran şahlarından Şah Nasreddin'in yakınında bulunan, hatta Şah Nasreddin'in Avrupa gezisinde onunla birlikte olan⁴¹ Ali Han La'îf "Ğacar Şahlarından Birine" adlı şiirinde Şah'ın keyfî hareketlerini, halkın ve memleketin içine düştüğü kötü durumu şöyle anlatmaktadır:

"Millet düşüb ne ateşe gör, sen de düşmüşen,
Geh dübbe⁴², gâh meşhere⁴³, geh telhek⁴⁴ eşğine.
Vêrdin tamam-i sadelere menseb ü legeb,
Satdın hamı reiyyeti bir göyçek eşğine.

...

Gelmir kömürçü şehre, gaçır yağçı gorhudan,
Vurdun ne sedmeler⁴⁵ bize bir zuzek⁴⁶ eşğine.
Getdin ne gedri başımıza çirkin işleri,
Dözdük⁴⁷ ki, belke, hetm ola bir göyçek eşğine...⁴⁸

Güney Azerbaycan'ın üstad şairlerinden Zikrî Erdebilî (1790- ?) de bir şiirinde aynı meseleleri dile getirmektedir:

"Zé bes, vücud-i zeifim belâ ilen doludur,
Misal-i néy ğuru cismim neva ilen doludur.

...

Men isterem ki, alam âfitabden pertöv,
Meger, bu sefhé-yi gerdun sehâbilen doludur?

...

Kimi güler, kimi ağlar, zemanede, Zikrî,
Nevailen doludur, néy nevailen doludur."⁴⁹

XIX. yüzyıl Güney Azerbaycan şiirinin en önemli temsilcilerinden Hacı Mehdi Şükûhî de "Méymuniyye" adlı uzun manzumesinde dinî değerleri istismar eden, halkı aldatan, istedikleri zaman istedikleri dinî

⁴¹ HEY'ET, I/179.

⁴² Dübbe: Gülünç.

⁴³ Meşhere: Maskara.

⁴⁴ Telhek: Komik, güldürücü.

⁴⁵ Sedmeler: Darbeler.

⁴⁶ Zuzek: Fettan, baştan çıkaran kadın.

⁴⁷ Dözmek: Tahammül etmek.

⁴⁸ MENÂFÎ v.dğr., I/134-138; II/38-39. Daha geniş bilgi için bk.: KAFKASYALI, III/214 vd.

⁴⁹ MENÂFÎ v.dğr., I/68.

ahkâmı koyan kadıları tenkit etmektedir. Onların hem dış görünüşleri hem davranışları hem de ahlâken riya içerisinde olduklarını iddia etmektedir:

“Meğamı Ke’bé-yi erbab-i hacet,
Ziyaretgâh-i eshab-i iradet.
Olur göz hire ebyez câmesinden,
Çıhar yüz göynek ağ emmamesinden.⁵⁰
Beden, ağ câmō vü destar içinde,
Nümayan, taze yağmış gar içinde.
Tutub hu zöhd ü teğva ile ezbes,
Déyerler adına “Şeyh-i mügeddes”.
Géce gündüz éder ezbes ibadet,
Gözünde hiç yoğdur hab-i rahet.
Déyil şam ü seher bir lehze bîkâr,
Oğur ed’iyye vü övrad ü ezkâr.
Vérir tecdid daim destemaze,
Olur her nisf-i şeb gayim namaze.
Hemişe fikri izhar-i fezilet,
Béyane élm ü âdab-i şeriet.”⁵¹

XIX. yüzyılda meydana gelen siyasî ve sosyal olaylar, şiirlerde yerlerini aldığı gibi bu dönem Türk yazarlarının nesir eserlerinin ilkleri sayılan ve ekseriyeti Farsça olan eserlerinde de yansımaları bulmuştur.

Mirza Abdurrahim Ebutalibzade (1834-1911), Kitap Yüklü Eşşek, Ehmedin Kitabı, Heyat Meseleleri, Hâyirhahların Mesleki, AzadlığHağda İzahat adlı romanları;

Zeynelabidin Marağayî (1837-1910), İbrahim Beyin Seyahatnamesi (üç cilt) romanı;

Mirza Hasan Rüşdiyye (1851- 1944), Veten Dili adlı Türkçe-Farsça ders kitabı;

Mirza Ağa Tebrizî’nin (ölm. 1915), Risale-yi Ehlâgiyye adlı eğitim kitabı, (1) Erebestan Hakimi Eşref Han’ın Sergüzeşti, (2) Zaman Han’ın Bürücürd’de Hakimliyi, (3) Hâlhalî Ağa Haşım’ın Eşşgıbazlığı ve (4) Şahgulu

⁵⁰ Ağ emmame: Beyaz sarık.

⁵¹ MENÂFİ v.dğr., I/100-102.

Mirze'nin Kirmanşah'da Sergüzeşti adlı dört komedisi tamamen devrin siyasi ve sosyal olaylarına hasredilmiştir. Türkçe ve Farsça yazılan bu eserlerde, İran feodal toplumunun gariplikleri, devlet idarelerindeki adaletsizlik, rüşvetçilik, zulüm ve zorbalıklar, halkın içinde bulunduğu çileli hayat, sömürgeci devletlerin bölge üzerindeki oyunları bütün çıplaklığı ile konu edilmiştir.⁵² Makalemizin hacmi imkân verdiği kadar örnekler verilecektir.

Mirza Abdurrahim Ebutalibzade'nin "Héyirhahların Mesleki" romanından:

(Müsyö Jorj ile Görüş)

"Günorta çağı dahil olmağ heberi getiren süvari geldi. Eskerler sıraya düzüldüler. Müsyö Jorj Mehrelî Han ile birlikde at üstünde varid oldular.

Serdar onları garşıladi. Oradakıları tanış étdi. Müsyö Jorj Bekon adlı cavan kâtibi var idi. Onu teğdim étdi. Menim adımı eşiderken "Bunjur Müsyö Möhsün Han" sözlerini iki defe tekrar étdi ve çoğ sévindi. Yoldaşları görüb dédi:

- Allah'a şükür, İran'da Fransızca bilenlerin sayı günden güne artır. İste'dadlı İran ehalesinin tereğgisi ile meşğul olmağ Fransız milletinin vacib vezifelerinden biridir.

...

Men dédim:

- Meger mümkün déyilmidir ki, dünya siyaseti fezasında diplomatik bir şimşek çaharağ, Rusiya Almaniya birliyyine garşı manieeler çör çöpünü yandırısın, bu iki millet Asiya'nı ve Avrupa'yı beraber deyişsinler, biri birinci Napolyon'un ve birinci Aléksandr'ın planlarını heyata kéçirsinler?

- Me'lumdur, dédi dünyanın idaresi siyasetçilerin elinde déyil, başga bir güvvenin, hareket véricinin ihtiyarındadır. Amma onların birliyyine mane olan tör töküntüleri yandıra bilecek bir şimşeyin çahması mahaldır. Yoğ, eger bu çör çöp yanarsa, İngiltere'nin ve Fransa'nın engel düzelden zavodu durur, çör çöp evezine dağ dereni hazırlayar, meşeler ve cengeller düzelder, Rus Alman birliyyinin yoluna seperik."⁵³

Zeynelabidin Marağayî ünlü İbrahim Beyin Seyahatnamesi adlı

⁵² Daha fazla bilgi için bk.: KAFKASYALI, III/343 vd.

⁵³ KAFKASYALI, III/384.

romanından:

“Vezir buyurdu:

- Dé görek!

Dédim:

- Men haricde éşitmişdim, indi de öz gözümle görürem ki, İran yér üzünün başğa ölkelerine nisbeten virandır. Siz cenab vezir, o yüksek meğamın teğazasına göre, memleketin bütün işlerinden heberdar olmalısınız... İndi, buyurun görek, bu geniş ölkenin hansı bir şehrinde hesteğana var?.. Vetenin hansı gesebesinde negliyyâtın hareketini te'min étmek üçün şose yolları çekmisiniz?...

İndiye dek Rusiya'da, Osmanlı torpağında, Hindistan'da sepelenmiş bu geder İranlının mühaciret étmesinin sebeplerini öyrenmişsiniz mi? Bu belanın garşısını almağ üçün ne kimi tedbirler görmüşsünüz?...

İran cemiyyetinden néce oldu ki, iyirmi bés nefer terbiye édebilmediniz ki, memleketin gömrük işini idare édebilsin. Daha Avrupa'da, haricî milletlerden, ağır yüksek maaşla adam kire éleyib gömrüklerinizi onların eline tapşırmaıydınız. Onda siz ne cavab vézersiniz?..

Vezir dédi:

- Boşboğazlığın gurtardı, ya yéne de vardır? Daha mende tağet galmadı, senin bu cefengiyatına gulağ asabilmirem. Aħmağ kişi, bu füzullüğü sene hansı köpek oğlu öyredibdir? Meger men aħürüzzeaman péyğemberem ki, ümmetin fikrine galam?”⁵⁴

Devrin en ünlü eğitimcilerinden biri olan ve 93 yıllık ömrünün 60 yılını Güney Azerbaycan Türklerinin eğitimine adayan **Mirza Hasan Rüşdiyye**'nin çocuklar için yazdığı Türkçe ders kitabından bir parça:

Bir Aslan ile İki Öküz

“Bir aslan bir otlağda iki öküze rast geldi ve onları tutub yémek üçün hücum éledi. Öküzler baş başa vérib boynuzları ile aslana müğabile élediler. Aslan bunların refağetini görüb mekr ve hiyleden savay bir çäre bilmedi. Öküzlerden birine yanaşib dédi:

- Yoldaşından ayrılıb onu tek تنها goysan esla seninle işim olmaz.

Yékebaş öküz aslanın vérdiği ve'dlere aldanıb kömeyinden ayrıldı.

⁵⁴ KAFKASYALI, III/431 vd.

Derhal aslan fûrseti fövte vérmeyib evvel o öküzü ve sonra onun yoldaşını yırtıb yédi!”⁵⁵

Mirza Ağa Tebrizi’nin “Erebistan Hakimi Eşref Hân’ın Sergüzeşti” adlı tiyatro eserinden bir sahne :

“(II Şekil, Başnazirin divânhanası, Eşref Hân dañil olur).

Kerim Ağa- (yañınlaşıb yavaşca) Hân Dayı, Şéyh Fetulla’nın yazdığı duaları golumuza bağlamışsınız ya héyir?

Eşref Hân - Bağlamışam. Merhum hânın Şems şeref üzüyü de barmağımdadır.

Kerim Ağa - Onda “Paye laf” sûresini de oñu püfle nazirin gözüne.

(Eşref Hân ğapını açıb içeri girmek isteyir).

Allahdâd Hân - (Elini Eşref Hân’ın ğarşısına tutur) Ağa, dayanın, başnazir helvet édib.

Eşref Hân - Ne buyurursunuz, Cenab Ağa özü meni çağırırbdır.

Allahdâd Hân - Beli, ğurban! (dañil olub, Baş Ref Hân eşitsin): ”filan filanşüdelar, gédib camaatı çapırlar, dünyanın pulunu yığırlar, sonra da gelib bizimle danışanda burunlarını göye tuturlar. Éle bil dedelerinin nökeriyik”.

(Başnazir Mirze Terrar Hân’la içeriden çıñır).

Başnazir - Uşağlar!

Allahdâd Hân - Beli, ğurban! (dañil olur, baş eyir).

Başnazir - Oğlan, Eşref Hân’ı çağırtdırmışdım, gelmeyib?

Allahdâd Hân - Héyir, hele gelmeyib. Buyurursuz. Bu saat ferraş gönderim götürüb getirsin.

Başnazir - Téz, téz! Dayanma! İşim var, gétmeliyem!”⁵⁶

3. XX. Yüzyılda Bölgeyi Etkileyen Siyasî ve Sosyal Olaylar

3.1. Büyük Güçlerin Bölgeye Yönelik Politikaları

XX. yüzyıl, Rus-Japon Savaşı⁵⁷ ile başlamıştır. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı’nın Rusya’nın felaketi ile sonuçlanması ve ülkenin büyük ekonomik

⁵⁵ KAFKASYALI, III/445 vd.

⁵⁶ KAFKASYALI, III/458.

⁵⁷ 1904-1905 Rus-Japon Savaşı hakkında bkz.: Fahir ARMAOĞLU, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi - 1914-1980-**, Türkiye İş Bankası Yay., 3. Baskı, Ankara, 1986, 93-96.

sıkıntıya girmesiyle birlikte işçi hareketlerinin başlaması ve sosyalistlerin 1906'da birinci sosyalist devrimini gerçekleştirmeleri birçok ülkeyi etkilediği gibi İran toplumunu dolayısıyla Güney Azerbaycan Türklerini de derinden etkilemiştir.

Şah Nasreddin Kaçar'ın, 1896'da İmamzade Abdülazim'in türbesini ziyaret ederken Cemaleddin Efgani'nin yandaşlarından bir hürriyetçi tarafından öldürülmesinden sonra⁵⁸ tahta Muzaffereddin Şah geçmiş, "iktidar" Rus ve İngilizlerin eline geçmiştir!⁵⁹ Azerbaycan'ın ve İran'ın petrol zenginliklerine ve jeostratejik imkânlarına göz diken sömürgeci devletler ülke yönetimine hükmetmeye başlar. İran ve Güney Azerbaycan karışır. Hürriyetçi ve meşrutiyetçiler ayaklanırlar. Ruslar, Şahı desteklerken, İngilizler meşrutiyetçileri desteklemektedir. Din, mezhep ve tarikat çatışmalarının yanına bir de siyasî çatışmalar eklenir. İngiliz konsolosluğunun önünde büyük bir miting yapılır. Halkın dilinde Tebrizli şair Hacı Rıza Sarraf'ın "Dur Vakt-i Seherdir!" (Kalk Sabah Oldu) şiiri vardır. Sarraf bu şiiri miting alanında okuduğunda gerçekten halk ayağa kalkar. Şair, "Millet-i İslâm" ifadesi ile sömürgeci güçlerin hakimiyetleri altında bulunan, sömürülen, kanları emilen, kasıtlı olarak geri bırakılan Müslüman halkları kastetmektedir. Onlara, uyanın, bunca zamandır yattığınız, yatırıldığınız yeter, kalkanlar sizi ezip geçmektedir, bu devirde yatanın kanı heder olur, herkes uyandı, hatalarını anladı siz hâlâ uyuyorsunuz... demektedir. Hatta çok ağır şekilde ikaz etmekte, siz yatın, bırakın onlar uyansınlar, çünkü onlar insandırlar, demektedir.

"Éy Millet-i İslâm, oyan, veğt-i seherdir!

Gör bir ne heberdir!

Besdir⁶⁰, bu geder yatma, çürürsen, ne heberdir,

Dur⁶¹, veğt-i seherdir!

⁵⁸ ÖREN, s. 40.

⁵⁹ Bernard LEWIS, **Ortadoğu**, trc.: M. HARMANCI, Sabah Yay., İstanbul 1996, s. 263. Muzaffereddin Şah, Petersburg, Paris ve İstanbul'u kapsayan seyahatına çıkmadan önce İran'da resmî dilin Farsça olmasına karar vermiştir. Devlet yönetimi Kaçar Türk hanedanının elinde hatta kendisinin de Türk olmasına rağmen böyle bir karar almıştır. İstanbul'da Sultan Abdülhamit Han'ı ziyaret ettiğinde, Halife Sultan, aldığı kararı beğenmeyerek ayıplamıştır. Şah, İstanbul'dan bir telgrafla kararını değiştirdiğini, devletin dilinin Türkçe olduğunu bildirmiştir. Daha geniş bilgi için bk.: ÖREN, s. 42.

⁶⁰ Besdir: Yeterlidir.

Ėafil dūşūben dinini dūnyaya satıbsan,
Yüz ildi yatıbsan.
Besdir, gözün aç, sende kesalet⁶² ne gederdir,
Dur, veğt-i seherdir!
Mın yérden ayıldır seni bîçâre ehibba,
Terpenmisen esla!
YatmaĖ béle olmaz, bu ölümnden de béterdir,
Dur, veğt-i seherdir!
Tapdar⁶³ seni hemsâyelerin, durma, déyir yat.
Kéçmiş ola, héyhât!
Bu dövrdé her kimse yata Ėanı hederdir,
Dur, veğt-i seherdir!
Gün oldu günorta, hamı yatmışlar oyandı,
Öz éybini Ėandı⁶⁴.
Sen yat, Ėoy olar dursun, olar çünki beşerdır,
Dur, veğt-i seherdir!

...

ĖanmazlıĖının⁶⁵ Ėedrini bil, yağşşı semerdir,
Dur, veğt-i seherdir!⁶⁶

İç ve dış baskılara dayanamayan Şah Muzaffereddin 7 Eylül 1906 günü meşrutiyet ilân eder ve 8.01.1907 günü de ölür. Tebriz Bölge Valisi Mehmet Ali Kaçar tahta geçer.⁶⁷

AĞustos 1907'de bir araya gelen Rus ve İngiliz devlet yöneticileri İran'ı iki nüfuz bölgesine ayırırlar⁶⁸. İran'ın kuzeyi Ruslara, güneyi ise

⁶¹ Dur : Kalk. (Durmak: Kalkmak)

⁶² Kesalet: Hareketsizlik, durgunluk.

⁶³ Taptamak : Çiğnemek, ayak altına almak.

⁶⁴ Ėanmak : Anlamak, idrak etmek.

⁶⁵ Ėanmazlık: Anlamamazlık, anlayışsızlık.

⁶⁶ MENÂFİ v.dĖr., II/35.

⁶⁷ J. H. KRAMERS, "Muzafferüddin", **İslâm Ansiklopedisi**, M.E.B. Yay., İstanbul 1979, VIII/779; ÖREN, s. 46.

⁶⁸ İran üzerindeki Rus-İngiliz rekabeti ve İran'ın iki bölgeye ayrılması hakkında bkz.: George W. STOCKING, **Middle East Oil, A Study in Political and Economic Controversy**, Vanderbilt University Press, Kingsport Tenn., 1970.

İngilizlere bırakılır⁶⁹. Bu durumu öğrenen hürriyetçiler ve encümen üyeleri meclise yürürler ve Şah'ın azlını isterler.

3.2. Milliyetçi Hareketler

3.2.1. 1908 Bağımsızlık Hareketi

Tahran'da kanlı çatışmalar devam ederken, Tebriz'de bulunan meşrutiyetçiler ayaklanırlar. Başlarında Karadağlı Settar Han ile Tebrizli Bağır Han vardır. Bu iki Türk beyi Tebriz'deki Rahim Han yönetimindeki Şah ve Rus birliklerine karşı savaşarak 15 bin kişilik bir orduyla 40 bin kişilik Rus ve Şah birliklerini zor durumda bırakırlar. Dört ay süren büyük bir mücadeleden sonra Tebriz'i, Rus ve Şah askerlerinden arındırırlar.

Settar Han, mücadelesini dünyaya duyurmuştur. Birçok yerden Settar Han'a yardım gelir. Osmanlı Devleti'nin başında İttihat ve Terakkiciler bulunmaktadır. İbrahim Cihangiroğlu ve Halil Bey komutasında 1000 kişilik bir milis kuvveti yardıma gönderilir. Tebriz Encümeni'nin adı değiştirilerek "Millî Encümen" yapılır. Millî Encümen aynı zamanda "Millî Şûra Meclisi" görevini yüklenir. Settar Han ve Bağır Han 300 kişilik bir süvari ile Tahran üzerine yürür. Meşrutiyeti kurmak için İngiliz ve Rus yanlısı Şah'ın azledilmesi gerektiğine inanmaktadırlar. Tebriz başsız kalmıştır. Fırsatı değerlendiren Ruslar Tebriz'i işgal eder. Tahran'a giren Settar Han, yeniden meşrutiyeti ilân ettirmeyi başarırsa da bu durum Rus ve İngilizlerin çıkarlarına uygun gelmediği için Rus Kazakları ve Şah birlikleri, Settar Han birliğinin etrafını kuşatır. Settar Han ve Bağır Han teslim olmaz ve güçleri bitinceye kadar savaşırırlar. Bağır Han sürgüne gönderilir ve sürgünde boğdurulur. Sürekli göz altında tutulan Settar Han ise 16 Kasım 1914 günü ölür. Böylece Güney Azerbaycan Türkü'nün millî mücadelesi emperyalist güçler tarafından yok edilir.⁷⁰

Settar Han ve arkadaşlarının bu mücadelesi sözlü edebiyat geleneğinin hâkim olduğu İran Türkleri arasında onlarca destan ve hikâyeye dönüşür.

⁶⁹ 31 Ağustos 1907'de imzalanan İngiliz-Rus Antlaşması ile İran, ortada bir tarafsız bölge kalmak koşulu ile iki devlet arasında nüfuz alanlarına ayrılıyordu. Benjamin SHWADRAN, **The Middle East Oil and the Great Powers**, Halsted Press, New York, 2nd Printing, 1974, 17; Şükrü S. GÜREL, **Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay.: 432, Ankara, 1979, s. 49.

⁷⁰ ÖREN, s. 57 vd.

Âşık Hüseyin Cavan klâsik halk hikâyesi biçiminde “Settar Hân Dastanı”⁷¹ adında bir destan tasnif eder. Bu destan Güney Azerbaycan başta olmak üzere bütün Türk toplumlarında hâlâ anlatılmaktadır. Destan Settar Hân’a İthaf edilen bir şiirle sona ermektedir.

“Azer ölkesinin gehreman oğlu,
Azadlığ yolunun ğurbanı oldun,
And içdin vetene igid Settar Hân,
Vetenin ilğarlı, imanı oldun.
Veten ğainiyle éledin cengi,
At saldın méydana, çekdin üzengi,
Saraldı ğorğudan düşmenin rengi,
Onların ğetlinin fermanı oldun.”⁷²

Settar Hân’ın başlattığı bu bağımsızlık hareketinin Güney Azerbaycan Türkleri üzerinde çok büyük bir etkisi olmuş bu etki hâlâ devam etmektedir. Şair Balaş Azeroğlu’nun (doğ. 1921) “Settar Hân”⁷³ destanı bunun göstergesidir.

“Biz héç vaht sınağdan namerd çığmadığ,
İğidlerin ğanı ğanımızdadır.
Ne düşmen, ne ölüm ğorğutmaz bizi,
Settar Hân her zaman yanımızdadır.
O bizim tarihe düşenden beri,
Ğüdrete adımızda, sanımızdadır.
Çoğları istedi ayırsın onu,
Gördü ğelbimizde, canımızdadır.
Ezelden ğaydadır bizde her zaman,
Ürekde yaşayar adlı gehreman.”⁷⁴

3.2.2. 1918 Bağımsızlık Hareketi

XX. asrın önemli olaylarından biri de şüphesiz ki Ekim 1917 Bolşevik İhtilali’dir.⁷⁵ Çarlık Rusyasının dağılmasından sonra iktidara gelen Sosyalist

⁷¹ MENÂFİ v.dğr., III/506

⁷² MENÂFİ v.dğr., III/522.

⁷³ KAFKASYALI, III/182.

⁷⁴ KAFKASYALI, III/182-185.

yönetim, hakimiyeti ve nüfuz alanında tuttuğu halklara geçici de olsa biraz hürriyet verir. Hatta ilk bildirilerinden birinde şöyle der: “Biz ilân ediyoruz ki, İran’ı bölmek hususundaki muahede yırtılmış ve lağvedilmiştir.⁷⁶ Bu ülkelerin bazılarında yönetim millî komiteler tarafından yürütülmeğe başlanmıştır. Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan bunlardandır.

Çarlık Rusyasının dağılmasından faydalanmaya çalışan ilk Türk topluluğu Kuzey Azerbaycan olmuştur. 1917 senesinde Kuzey Azerbaycan’da başlayan millî Türk istiklâl hareketi, Güney Azerbaycan’a da sirayet eder. Bu hareketin başında Şeyh Muhammed Hiyabanî vardır.⁷⁷ 1917-1918’de Hicaz ve İstanbul seyahatinden dönüşünde, Bakû’da bulunan Hiyabanî, Kuzey Azerbaycandaki Türk millî istiklâl hareketine yakından tanık olmuştur. Tebriz’e geçerek siyasî faaliyete başlar.⁷⁸ “Teceddüd” gazetesinde emperyalist güçlerin ve onun yerli işbirlikçilerinin emellerini açıklayan ve halka ümit ve gayret telkin eden çok önemli makaleler yazar. Tahran yönetiminin baskısıyla iki defa Tebriz’den uzaklaşmak mecburiyetinde kalır. 28 Şubat 1918’de Rus ordularının Güney Azerbaycan’ı terketmesinden sonra Tebriz’e döner. Demokrat Parti’nin ikinci büyük kongresini toplar. 480 delegenin iştiraki ile toplanan kongrede çok mühim kararlar alınır. Bu arada 28 Mayıs 1918’de Kuzey Azerbaycan’da Mehmet Emin Resulzade’nin başkanı olduğu “Azerbaycan Cumhuriyeti” kurulur.

18 Haziran 1918 günü Ali İhsan Paşa komutasındaki Türk ordusu Tebriz önlerine gelir, Tebriz halkı ellerinde Türk bayrakları olduğu hâlde paşayı karşılarlar ve şehrin anahtarını teslim ederler.⁷⁹ Osmanlı ordusu, Kaçar prenslerinden Türkçü görüşleriyle tanınan Macid al-Saltana’yı Tebriz genel

⁷⁵ Geniş bilgi için bkz.: Naki Keykurun, **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, İlke Yay., Ankara, 1998, s. 74 vd.; Mirza Bala Mehmetzade, **Millî Azerbaycan Hareketi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara, 1991; ODER, s. 81vd.

⁷⁶ KAFKASYALI, II/6.

⁷⁷ Türk siyaset adamlarından Şeyh Muhammed Hiyabanî, 1880 yılında Tebriz’in güneyinde bulunan Hamne kasabasında dünyaya gelmiştir. İlk öğrenimini Hamne’de, orta ve yüksek tahsilini Tebriz ve Dağıstan’ın başkenti Mahaçkala’da tamamlamıştır. Felsefe, tarih, ekonomi, matematik ve astronomi sahasında tahsil almıştır. Türkçe, Arapça, Farsça, Rusça ve Fransızca bilmektedir. Birçok ülkeyi gezmiş, ilim adamları ile görüşmeler yapmış, fikir alışverişinde bulunmuştur. Geniş bilgi için bk.: KAFKASYALI, IV/383 vd.

⁷⁸ TOGAN, “Azerbaycan” mad., **İslâm Ansiklopedisi**, II/117.

⁷⁹ Kâzım KARABEKİR, **İstiklâl Harbimiz**, Yüce Yay., İstanbul 1990, s.VIII.

valiliğine tayin eder.⁸⁰ Hiyabanî'nin arkadaşları (Demokrat Parti yönetimi) buna karşı çıkar. Hiyabanî ve arkadaşları durumu Osmanlı Türk kumandanlığına bildirir. Ne yazık ki Paşa ile Hiyabanî anlaşamazlar. Hiyabanî, Kars'a gönderilir. Bu sırada I. Dünya Savaşı sona ermiş, Kars'ta "Cenûbigarbî Kafkas Hükümeti" kurulmuş, bütün bu bölgeden Osmanlı Türk ordusu çekilmiştir. Bunun üzerine Şeyh Muhammed Hiyabanî, Tebriz'e döner. Fakat 1919 Haziran'ında Tebriz'in İngilizlerin desteği ile tekrar İran'ın hakimiyetine girdiğini görmekteyiz..

7 Nisan 1920 günü Demokrat Parti "Azadistan" devletini ilân eder. Hiyabanî'nin liderliğindeki Millî Demokratik Azerbaycan Hükümeti, çok önemli çalışmalar yapmaya başlar. Tahran yönetimi, Tebriz hükümetini kabul edemez ve Muhbir Saltana Hidayet'in başkanlığında Tebriz üzerine bir ordu gönderir. Muhbir Saltana, Tebriz Jandarma Birliği Komutanı Hüseyin Han Major'la da anlaşarak 11 Eylül 1920 günü "Âlâ Gâpı"⁸¹ denilen semtte bulunan hükümet merkezine saldırır. Üç gün boyunca bütün demokratların evleri yağma edilir. Hiyabanî, Şeyh Hasan Bademci'nin evindedir. İhbar edilir. Bademci'nin evi sarılır. Hiyabanî, teslim olmaz. Sadık arkadaşları ile birlikte savaşı. Yorgun ve bitkin düşen Hiyabanî, vahşice öldürülür.⁸²

Onlarca şair, yazar ve bilim adamı şiirleriyle, yazılarıyla, düşünceleriyle bu hareketi desteklemişlerdir. Bunun için de bu aydınların çoğu öldürülmüştür. Pehlevî tarafından öldürülen şairlerden biri de şiirleri marş hâlinde halkın dilinde dolaşan Pesyan Tebrizî'dir. Onun marş hâlinde okunan ve İran Türklerini ayağa kaldıran şiirlerinden biri:

"Veten şerefini canla göruyağ
Vetenden düşmeni büsbütün govağ.
Besdir⁸³ bu atalet, besdir serhoşluğ,
Galhın, daha besdir, besdir lağéydlik.
Bize yaraşmayır esir yaşamağ!
Alçağ yaşamağdan ölüm yaşıdır,

⁸⁰ Emre BAYIR, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Millî Direniş Hareketi", **Avrasya Dosyası**, C. 5, S. 3, s. 98; ÖREN, s. 64.

⁸¹ Âlâ Gâpı/ Yüksek Kapı, Hükümet Merkezi. Osmanlı Devleti hükümet merkezine Bab-ı Âlî derken İran Türkleri Âlâ Kapı demişlerdir.

⁸² ÖREN, s. 68.

⁸³ Besdir: Yeterlidir, yeter.

Bu ölüm insana şeref beşş edir.
Eger tüfenk yoğdur, gılinc yoğdursa,
Düşmeni yumruğla, ağacla govağ.
Bize yaraşmayır esir yaşamağ!
Veten torpağında merd addımlayağ,
Her bir manéeni⁸⁴ sındırıb⁸⁵ atağ.
Vuruş babaların tarihindedir,
Éy igid oğlullar, gelin, vuruşsağ.
Bize yaraşmayır esir yaşamağ!⁸⁶

1922 yılında emperyalist güçlerin güdümüne giren Şekak aşiretinden İsmail Ağa Simko'nun (Kürt İsmail Smitko) Güney Azerbaycanı'nın bazı şehirlerine saldırarak, binlerce Türk'ü katletmesi⁸⁷ de Güney Azerbaycan şiirine yansımıştır. Mirza Ali Mu'ciz bu konuyu "İnşallah" adlı şiirinde şöyle işlemiştir:

"Könül şad ol, açıl gızıl gül kimin,
Ah ü feğan éyleme bülbül kimin,
Ġaradağ'dan goşun gelib sél kimin,
Allah tutar Smitkon'u, inşaallah,
Yağşı olar işin sonu, inşaallah.

...

Zalımlar yandırdı Ġarağışlağ'ı,
Dağıtdı Urmu'nu, hem Ġarabağ'ı,
Boyadı ġan ile Savucbulağ'ı,
Allah tutar Smitkon'u, inşaallah,
Yağşı olar işin sonu, inşaallah."⁸⁸

⁸⁴ Manée: Engel.

⁸⁵ Sındırmak : Kırmak.

⁸⁶ MENÂFİ v.dğr., II/66

⁸⁷ İ. KAYABALI, C. ARSLANOĞLU, "İran", **Türk Kültürü**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, S. 126, s. 514.

⁸⁸ MENÂFİ v.dğr., II/90.

3.2.3 1945-46 Bağımsızlık Hareteki

XX. yüzyılın bir diğer önemli olayı 2. Dünya Savaşı yıllarında Güney Azerbaycan'da Mir Cafer Pişeverî başkanlığında “Azerbaycan Millî Hükümeti”nin kurulmasıdır.

Almanların yakın dostu Rıza Şah, Ruslar'a yardım etmek isteyen İngiliz ve Amerikalılar'a ülkesinden geçiş izni vermez. Bunun üzerine kuzeyden Ruslar, güneyden de İngilizler 25 Ağustos 1941 günü İran'ı işgal eder. Ruslar 11 Eylül 1941 günü Tebriz'e girerler.⁸⁹ Rıza Şah, tahtından indirilip bir İngiliz zırlı ile Morris adasına sürgüne gönderilir ve oğlu Muhammed Rıza tahta oturtulur. Ruslar savaş içerisinde olduklarından halka iyi davranırlar ve Güney Azerbaycan halkını kendi iradelerine bırakırlar. Bu arada zindanlarda bulunan siyasî tutukluları da serbest bırakırlar. Böylece 11 yıldır zindanda olan Mir Cefer Pişeverî, Kâşan zindanından çıkarak Tahran'a, oradan da Tebriz'e gelir ve mücadeleye başlar. Hoşlu bir Türk olan Seyid Cafer Pişeverî çocuk yaşlarında Bakü'ye gitmiş tahsilini orada tamamlamış. 32 yaşında İran'a dönmüş. Diktatör Rıza Şah'a karşı mücadeleye başlamış, hapsedilmiş, 11 yıl hapiste kalmıştır. Hapishaneye bir komünist olarak giren Pişeverî, oradan sosyal adaletçi ve demokrasiden yana bir milliyetçi olarak çıkmıştır.⁹⁰

Sovyet ordularının Güney Azerbaycan'a girmesini müteakip burada çalışmak için Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden 3816 sivil gönderilmiştir. Yirmi gün sonra 500 kişilik bir memur grubu daha gönderilmiştir. Daha sonra ünlü şair Samet Vurgun'un başkanlığında 620 görevli daha gönderilir. Bunların görevleri, siyasî propaganda yaparak ve çeşitli faaliyetler yaparak, Güney Azerbaycan halkının yalnız olmadığını, kuzeyde onların kardeşlerinin olduğunu, gerektiğinde birlikte hareket edebileceklerini anlatmak Rusların, onların hamisi olduğunu göstermek; gazeteler, kitaplar yayımlayarak, kütüphaneler, kültür merkezleri oluşturarak, tiyatro, sinema ve konser salonları kurarak halkı bilinçlendirmektir.⁹¹

⁸⁹ TOGAN, “Azerbaycan”, II/118.

⁹⁰ ÖREN, s. 89 vd.

⁹¹ Cemil HESENLİ, “Güney Azerbaycan: 1945 Yılıının Sonbaharı”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, İstanbul 1999, S. 23, s. 645 vd.

Mir Cafer Pişeverî, Kuzey Azerbaycanlılar, dolayısıyla Rusya tarafından desteklenmektedir. Yapılan ilk seçimde Pişeverî, İran Demokrat Partisi'nden Tebriz milletvekili seçilir. Şah Rıza Pehlevî, Pişeverî ve arkadaşlarını meclise sokmak istemez. Meclise alınmayan Pişeverî, Tebriz'e dönüp, Azerbaycan Demokrat Partisi'nin başına geçer. Kurucu Meclis oluşturulur. Ardından seçim yapılır ve 21 Mart 1945 günü "Azerbaycan Millî Hükümeti" kurulur.⁹²

Tebriz Şairler Meclisi'nin üyelerinden Ali Fıtrat, Mir Mehdi İtimat, Hüseyin Sehraf, Muzaffer Direfşî, Mir Mehdi Çavuşî, Yahya Şeyda, Balas Azeroğlu Azerbaycan Millî Hükümeti'ni şu şiirle tebrik ederler:⁹³

"Seçdi eller halğ içinden şövg ile on bir vezir,
Olmaya yadlar elinde halgımız bir de esir.
Doğma dilde körpeler vérmekde indi ses sese,
Ağuşun açmış éle, gel gel déyir her medrese.
Éy veten, éy şanlı Azerbaycan fehr éyle sen!
Bir de at çapmaz senin sinende héç vaht her yéten...⁹⁴
Goy mezarından durub ehzen désin Serdarımız⁹⁵,
Goy baħıb övladına fehr éylesin Salarımız!⁹⁶"

Şair Hüseyin Sehraf, o günün mutluluğunu "Millî Hökümetin Gurulması" adlı şiiri ile edebiyat tarihine kaydetmiştir:

"Şükruallah ele geldi yéne hürriyetimiz,
Yaşasın héy'et-i millî, yaşasın milletimiz.
Ne geder vardı bu dünya size heğ yar olsun,
Düşmeniz her iki dünyada görüm ħar olsun,
Merheba, şanlı fedâilerimiz var olsun,
Çalışıb geldi dübare yérine izzetimiz.

⁹² ARAZOĞLU, **Muhteser Azerbaycan Tarihi**, Bütöv Azerbaycan Kitabhanası Tarih Seriyası, Bakı 1999, s. 127; HESENLİ, "Güney Azerbaycan: 1945 Yılı'nın Sonbaharı", s. 91 vd. Hükümetin 10 bakanı vardır: Mir Cafer Pişeverî Başbakan, Dr. Selamullah Cavid İçişleri Bakanı, Cafer Kaviyan Halk Orduları Bakanı, Muhammed Biriya Millî Eğitim Bakanı, Gulam Rıza İlhamî Maliye Bakanı, Dr. Cavid Mehtaş Tarım ve Köy İşleri Bakanı, Yusuf Azimî Adalet Bakanı, Mirzarabi Kebirî Posta Telgraf Bakanı, Dr. Hasan Orenği Sağlık Bakanı.

⁹³ HESENLİ, "Güney Azerbaycan: 1945 Yılı'nın Sonbaharı", s. 91 vd.

⁹⁴ Her yerinden kalkan senin sinende artık at koşturamaz.

⁹⁵ Serdar: Settar Han.

⁹⁶ Salar: Bağır Han.

...
Tâ cahan var yaşasın, héyyet-i millî yaşasın!
Güdret ü şövkət ü héysiyyet-i millî yaşasın!
Heşr olunca alem-i nüsret-i millî yaşasın!
Yaşasın héy'etimiz, héyyet-i millîyyetimiz!
Âşikâr éylediler me'ni-yi heblü'l-veteni,
Yaşasın héy'et-i millî, yaşasın encümeni!”⁹⁷

Hüseyin Sehhañ “Millî Hökumete” adlı bir başka şiirinde yine millî hükümeti konu etmiştir.

“Éy şerafetli vetendaşlar, hemiiyyet vahtıdır,
Se'yü ciddîyyet gerekdir, indi géyret vahtıdır.
Şam-i möhnət gétdi, bîdâr ol, gelib veht-i seher,
Se'y ü ciddîyyete gördüz vardır bir te'bi eser,
Mühteser kuşêş bu esnada vérib küllü semer,
Mürtecéler mehv olub, millî hükümet vahtıdır.

...
Éy cavanlar, halgımız sizden gerek dilşâd ola,
Cehd edin mülk-i veten başdan başa âbad ola,
Tâ cahan var kuşêş-i se'yiz cahanda yad ola,
İmtahan eyyamıdır, kesb-i şerafet vahtıdır.

...
Neğme başlar şövg ile elde Sehhañ'ın gelem,
Şerh-i hâl-i milleti éyler bacardıgca re'gem?
Héyet-i millet, fedaî vesfîn éyler dembedem,
Gedrdanlıg ferzdir, şükran-i né'met vahtıdır.”⁹⁸

Bağımsızlık hareketine katılan ve Azerbaycan Millî Meclisi'ni şiiriyle kutlayan şairlerden biri de Ali Fıtrat'dır.⁹⁹ “Meclis-i Millî'ye” adlı şiirinde günün tarihini düşürerek şöyle der:

⁹⁷ MENÂFİ v.dğr., III/116-117.

⁹⁸ KAFKASYALI, III/114-116.

⁹⁹ Ali Fıtrat bağımsızlık hareketine katıldığı için şah polisleri tarafından tutuklanmış ve zindanda işkence ile öldürülmüştür (1948). Daha geniş bilgi için bk.: Sabir EMİROV, **Cenûbî Azerbaycan Millî-Demokratik Edebiyyatı (1941-1990)**, Elm Neşriyyatı, Bakı 2000, s. 51; E. SABİR, **Cenûbî Azerbaycan Yazıcılarının Edebî Mecmuası**, Azerbaycan

“Bina-yî zülmü édib dest-i edl zir ü zeber,
Açıldı Meclis-i millî gédibdir hüzn, keder.
Gédirdi 1300 il 24 Şemsi'den,
Bu emr-i éyr olub şanlı halğımızdan eser.
O gözleri ki, géce sübhede k yatammazdı,
Yatıbdı gör néce âsude indi o gözler.
O dilleri ki, olar heğg söztün déyemmezdi.
Bu gün olubdular azad, halğa nitğ éyler.

...

Başında fikrî nifağı olanların Fitret,
Güneş düşüb gözüne, gözleri éder perper.”¹⁰⁰

7 Mayıs 1945 günü Almanlar, müttefik devletlere teslim olur¹⁰¹. Anlaşma gereği işgal kuvvetlerinin altı ay içerisinde İran'ı terketmeleri gerekir. İngiliz, Amerikan ve Fransız güçleri İran'dan çekilir. Fakat Rus kuvvetleri çekilmez. İran petrollerine göz dikmiştir. Güney Azerbaycan hareketini koz yapmak istemektedir. Pişeverî bütün gücüyle Güney Azerbayca'ı güçlendirmeğe çalışmaktadır. Tebriz'de bir üniversite kurmuş, resmî dili Türkçe yapmış, ziraat, sanayi, toprak reformu meselelerinde büyük adımlar atmıştır.

Rıza Şah, başbakanı Kavam'ı Moskova'ya göndererek ülkeden askerlerini çekmeyen Ruslarla gizli bir anlaşma yapar. Güney Azerbaycan petrollerinin işletme hakkını Ruslara verir. Ruslar istediklerini alırlar ve ordularını Güney Azerbaycan'dan çekmeye başlar. Pişeverî sıkışıp kalmıştır. Yaptıkları gizli celsede, üç seçenek üzerinde karara varırlar. Birincisi Türkiye'ye ilhak, ikincisi eğer ilhak meselesi Türkiye'ye zarar verecekse istiklâl ilân etmek ve Türkiye'nin desteğini almak, üçüncüsü de Türkiye'den olumlu cevap alınmazsa İran'ın bünyesinde kalmak. Ankara'ya bir heyet gönderilir. Heyet Ankara'da İnönü ile görüşmek için üç ay bekler. Türkiye, Stalin ile Şah arasındaki gizli petrol anlaşmasını bilmektedir. Rusya ile

Rûznâmesi'nin Neşriyesi, byy., 1960 s. 3; **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1997, V/385; MENÂFÎ v.dğr., III/24.

¹⁰⁰ MENÂFÎ v.dğr., III/26.

¹⁰¹ Fahir ARMAOĞLU, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi -1914-1980-**, 402; Oral SANDER, **Siyasî Tarih -1918-1990-**, İmge Yay., 3. Baskı, Ankara, 1993, 167; Coşkun ÜÇÖK, **Siyasî Tarih (1789-1960)**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., 3. Baskı, Ankara, 1980, 282.

zıtlaşmak istemediğinden bu talebe olumlu cevap vermez. Şah ve Kavam artık “Azerbaycan Millî Hükümeti”ni ve Molla Mustafa Barzanî'nin sekreterliğini yaptığı Muhabat Kürt yönetimini ortadan kaldırmanın yolunu aramaktadır. Ülkede genel seçim yapılacağını ilân eder. Tebriz, tabii olarak buna karşı çıkar. Tahran, “Azerbaycan Muhtar Hükümeti”ni yasa dışı ilân ederek 10 Aralık 1946'da ordularını harekete geçirir. İran ordusundan önce “Vatanseverler Birliği” denilen özel birlikler 12 Aralık 1946'da Tebriz ve Urmiye'ye girer. 14 Aralık'ta nizamî ordu birlikleri gelinceye kadar bunlar binlerce Azerbaycan Türkünü katleder ve şehri talan ederler. 20 Aralık'a kadar İran ordu birlikleri Güney Azerbaycan'ı denetim altına alır. Resmî kaynaklara göre 3 binden fazla insan öldürülür, 11 binden fazla insan tutuklanır, 8 bini de Fars bölgelerine sürgüne gönderilir.¹⁰² Gerçekte 20-25 bin Güney Azerbaycan Türkü şehit edilmiştir.¹⁰³

Dış güçlerin desteğindeki Şah orduları, İran Türkleri'ne ait bütün kültür, sanat ve edebiyat ocaklarına saldırırlar. Bütün yayınevlerini, kitapçıları, şairler ve yazarlar evini, bütün kültür kulüplerini, müeleri yıkıp, yağmalarlar. Türkçe yayımlar başta olmak üzere, bütün Türklükle ilgili kitaplar toplatılıp tongallarda (büyük ateşler) yakılarak yok edilir.¹⁰⁴ XX. yüzyılın en çirkin işlerinden biri olan bu olayı Şair Ali Tude, “Kitap Tongalı” (Kitap Ateşi) adlı uzun manzumesinde işler:¹⁰⁵

“Şeherin içinde daşlı bir méydan,
Yanır ortalığda kitab tongalı.
Kenarda dayanan néçe yüz insan,
Alova baħdığca gözü ğaralır.”

Azerbaycan'ın millî şairi Samet Vurgun da, kitapları, kütüphaneleri, yayınevlerini yakan, suçsuz insanları salkım salkım dar ağaçlarına asan vahşi Şah cellatlarına şöyle seslenir:

"Cellad! Senin ğalağ ğalağ¹⁰⁶ yandırdığın kitablar,
Min kâmalın şöhretidir, min üreyin arzusu...

¹⁰² HESENLI, “Güney Azerbaycan Millî Harekâtı”, **Türkler**, XX/650.

¹⁰³ BAYIR, s. 117 vd.; ÖREN, s. 103.

¹⁰⁴ BAYIR, s. 117; E. S. SUMBATZÂDE, Ş. E. TAĞIYÉVA, O. S. MELİKOV, **Azerbaycan Tarihinin Oçerki (1828-1917)**, Elm Neşriyyatı, Bakı 1985, s.171.

¹⁰⁵ Geniş bilgi için bkz.: KAFKASYALI, V/361 vd.

¹⁰⁶ Ğalağ ğalağ: Yığın yığın.

Biz köçürük bu dünyadan, onlar ğalır yâdigâr,
Her vereĝe neĝş olunmuş néce insan duyĝusu.
Min kâmalın şöhetidir, min üreyin arzusu...

...

Nedir o dar ağaçları, dé, kimlerdir asılan?
Oyuncaĝ mı gelir sene vetenimin haĝĝ sesi.
Dayan!.. Dayan!¹⁰⁷. Oyaĝ¹⁰⁸ gezir her ürekde bir aslan,
Boĝazından yapışacaĝ onun ĝadir pençesi,
Oyuncaĝ mı gelir sene vetenimin haĝĝ sesi.”¹⁰⁹

Şair Habib Sahir, Azerbaycan Türkünün bu kara gündeki ıstırabını

“Vetenin Mateminde” adlı şiiri ile şöyle dile getirir:

“Ġısa bir zamanda bahar tek
Çiçeklenen güzel yurdumuz
Soyuĝ ĝebristana benzedi,
Daĝıldı duman tek ordumuz.
Gün çıĝandan ĝara yél esdi,
Yıĝıldı ĝurĝumuz, élimiz,
Odlandı talandı Hóy, Tebriz,
Urmi aĝar sular diyârı,
Gülü solub, rengi sarardı,
Her ĝün, her ĝeçe ĝapımızdan
Aclıĝ, ölüm girdi içeri.
Héç unudular mı o ĝünler?
Cenûb’a yollanan sürgünler.
Kim unudabilir o ĝışda?
Aĝşama dek ĝarda, yaĝışda,
Ġara zindanların önünde
Yére serilen arvadları...”¹¹⁰

¹⁰⁷ Dayanmak : Durmak, beklemek.

¹⁰⁸ Oyaĝ: Uyanık.

¹⁰⁹ Daha geniş bilgi için bk.: KAFKASYALI, V/362; Samed VURĝUN, **Séçilmiş Eserleri I-II**, haz.: Kemal TALIBZÂDE, Azərneşr, Bakı 1986, s. 133; SUMBATZÂDE v. dĝr. s.172; Ş. TAĝİYEVA v. dĝr., s. 247-248.

¹¹⁰ MENÂFİ v.dĝr., III/85-86.

Pişeverî, bir kısım askerleri ile birlikte Bakü'ye sığınmak mecburiyetinde kalır. Onunla beraber onlarca şair yazar, bürokrat, milletvekili de Bakü'ye gider. Stalin, tedirgin olur. Komünizmden vazgeçip milliyetçi olan Pişeverî'nin ülkesindeki Türkleri ayaklandıracağından korkar. Zaten gizli senaryodaki "rolü" bitmiştir. Pişeverî, 11 Temmuz 1947 günü bir trafik kazasında öldürülür.¹¹¹

Balaş Azeroğlu, "Pişeverî'nin Mezarı Başında" adlı şu şiiri yazar:

"Héykelinin önüne bir çiçek goydum bir deste,
Bir gucağ şéh töküldü mermer gebrinin üste.

...

Sen ki, béle déyildin, bu sakitlik ne hâldı,
O alovlu nitgler, sözler harada ğaldı?!
Ne vaht dara düşürdük, téz yanına gelirdik,
Seninle derdleşirdik, ürekden dincelirdik.

...

Başına bela idi, iraden, leyağetin.
Belke... Belke... Dédikce soyuyur gezebimiz.

...

Sonra her şey deĝişdi, tekce biz deyişmedik,
Köhne hamam, köhne tas...
Her il "inşallah" déyib gelen ili gözledik,
Ġelbimiz de gezdirib biz nisgili gözledik.
Yaz bayramı olanda yâda saldıĝ Tebriz'i,
Dédik, gelen bayramda görek vetenimizi.
Bu sözleri démekden yorulub usanmadıĝ,
Özümüz déyen söze özümüz inanmadıĝ.

...

Yağşı déyib atalar..

"Başbilen olmayanda yol kesen darĝa¹¹² olar..."

İngilabı édenler küçelerde kaldılar,
İngilabdan ĝorhanlar gelib başçı oldular...

¹¹¹ ÖREN, s. 103.

¹¹² Darĝa: Vali, kaymakam, bey.

İndi tek İran déyil, dünya başğa dünyadır,
On il ğabağ déseydin déyerdiler rö'yadır...’’¹¹³

Pişeverî hareketi, görünürde akim kalmış bir hareket olarak görülmektedir. Ancak daha önceki millî hareketler gibi, sonuç itibariyle bu hareket de halkı ayağa kaldırmış, onlarca yazarın, şairin, eğitimcinin bu millî davaya dikkatleri çekilmiş; bağımsızlık mücadelesinin ağır ödünleri olduğu gösterilmiştir. Rusya gibi dost bildikleri ülkelerin ne kadar hesaplı düşman oldukları bir kez daha anlaşılmıştır. Bu millî şahlanmış edipleri, şairleri sanatkârları seferber etmiştir. Şahlanan millî ruh, millî heyecan, şiire, türküye, destana, sanata dönüşmüştür. Edebiyat, tarih, musiki, sanat atılımlar yapmış, yeni sahifeler açılmıştır.

XX. yüzyılın ortalarında İran’ın ve Güney Azerbaycan’ın zenginliklerini paylaşma mücadelesi çok hızlanır. Halk, petrol devleri Amerika, Fransa, Hollanda, İngiltere ve Rusya’nın ayakları altında perişan vaziyettedir. 1947 seçimlerinde Kavam’ın liderliğini yaptığı İran Demokrat Partisi ezici bir çoğunlukla iktidara gelir.

Şah ve Kavam, Güney Azerbaycan petrolünün işletmesini gizli bir antlaşma ile Ruslar’a verirler. Bunu öğrenen Türk asıllı milletvekili Muhammed Musaddık¹¹⁴, petrol işletmelerinin millileştirilmesi¹¹⁵ fikrini ortaya atar. Kamuoyu, Musaddık’ın yanında yer alır. Kavam istifa eder. Ardı ardına birkaç başbakan değişir. 29 Nisan 1951’de Millî Cephe Partisi’nin başkanı Muhammed Musaddık başbakan olur.¹¹⁶ İngiliz ve Amerikan gizli

¹¹³ "21 Azer" Dergisi, 1999-Dortmund/Germany, No:2, s. 13-14.

¹¹⁴ Dr. Musaddık dönemi gelişmeleri ve İran petrolünün millileştirilmesi ile ilgili geniş bilgi için bkz.: İsmail KAYABALI ve Cemender ASLANOĞLU, **İran’ın Anadolu’ya Uzanan Gölgesi: Ana Çizgiler ve Gerçeklerin Kısa Tarihi 1453-1989**, Set Ofset Yay., Ankara, 1990, s. 284-300.

¹¹⁵ Dr. Musaddık başkanlığındaki komisyon, 8 Mart 1951’de Meclis’e millileştirme teklifi vermiş ve 15 Mart 1951’de de Meclis bir maddelik Millileştirme Kanunu’nu kabul etmiştir. Şükrü S. GÜREL, **Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri**, s. 82. Kanun metni şöyledir: “İran milletinin mutluluk ve refahı için ve dünya barışını korumak amacıyla, ülkenin her yanındaki, istisnasız bütün petrol endüstrisinin millileştirilmesi, yani bütün arama, çıkarma ve üretme işlemlerinin hükümetçe yürütülmesi kararlaştırılmıştır.” 30 Nisan 1951’de ise 1 Mayıs’ta yürürlüğe girmek üzere bir Millileştirmeyi Yürütme Kanunu Meclis’ten geçmiştir. Benjamin SHWADRAN, **The Middle East Oil and the Great Powers**, s. 91.

¹¹⁶ Başbakan Razmara, 3 Mart 1951’de “İslâm Fedailerî” adlı bir örgüt tarafından öldürüldükten ve onun yerine atanan Ala da istifa ettikten sonra, Meclis’in tavsiyesi üzerine Dr. Musaddık Başbakan oldu. **A.g.e.**, s. 91-92

servisleri, Musaddık'ı indirmek için faaliyete geçer.¹¹⁷ 19 Ağustos 1953 gecesi darbe yapılır ve Musaddık tutuklanır.¹¹⁸ 22 Ağustos 1953 günü 6 günlük bir ayrılıktan sonra Şah yeniden tahtına döner. Başbakan Zahidî, kısa sürede Amerika, İngiltere, Fransa, Hollanda ve Rusya'nın bütün isteklerini yerine getirir.¹¹⁹

Yenilgilerinin sebebini iyi bilen şair Alekber Pâkzad Haddâd (1901-1966), emperyalist güçlerle işbirliği yapan yerli işbirlikçilere “Éy Bîheyâ Kişi” (Ey Hayâsıs İnsan) adlı şiirini yazar:

“Öz növüne hıyanet éden bîşeref kişi,
Ümmid-i héyr sende Müselmane ğalmadı.
Ne hıdmet éyledin vetene, halğa, millete?
Senden vetende millete kârhane ğalmadı.
Éyle güman éyleme dünya ğalar sene,
Senden ğabağ deden kimi héyvana ğalmadı.

...

Vahtın yéterse, sen de gédersen, seféh kişi.
Bu köhne déyridir ki, beye, hane ğalmadı,
Biğaneler yéyer malını, arvadın alar.
Oğlun déyer: Dede, pulun éhsane ğalmadı.

...

Çoğ varlı öldü, arvadı gördük bu şehrdé,
Ahtardı, tapdı, gétdi bir oğlane, ğalmadı.

...

Menden démekdi, senden éşitmek bu sözleri,
Fikrim yoruldu, hövsele destane ğalmadı.

¹¹⁷ Musaddık'ın en güvendiği adam SAVAK'ın başkanı General Avşar Tus, 4 Nisan 1953 günü Tahran'da kaybolur ve ertesi gün Elburuz Dağları'nda ölü bulunur. Raif KARADAĞ, **Petrol Fırtınası**, Divan Yayınları, İstanbul 1991, s. 355.

¹¹⁸ Olayların artması üzerine Şah uçakla Bağdat üzerinden Roma'ya kaçar. Kaçarken de Musaddık'ı azledip yerine Zahidî'yi tayin eder. Nihayet CIA, SAVAK ve Intelligence Service el ele verip, dolar keselerinin ağızını açarlar. Tahran piyasasının ileri gelen tüccarları ele geçirilir. Meşhur Molla Behbehani ile işbirliği yapılır ve onun yardımıyla “din elden gidiyor” diye bütün mollalar silahlandırılır. BLAGA, s. 23.

¹¹⁹ KARADAĞ, s. 378. “Büyük devletlerle ilişkiler normalleşmiş ve 1954'te İngiliz, Fransız, Hollanda ve Amerikan şirketlerinden oluşan uluslararası bir petrol konsorsiyumu kurularak, petrol çıkarma ve petrol tesislerini işletme yetkisi bu kuruma verilmiştir”. “İran” mad., **Büyük Larousse**, Milliyet Yay., , XI/5754.

Heddadi'den mükedder olursan bu barede,
Olsan da, men dëdim sözü merdane, ğalmadı.”¹²⁰

3.3. “İran İslâm Devrimi”

Ocak 1963'te hayata geçirilen “Beyaz Devrim”e Humeynî karşı çıkar ve ülkeyi terkeder.¹²¹ Ocak 1965'te Başbakan Mansur öldürülür. 1967'de Muhammed Rıza Pehlevî kendisini “Şehinşah” (şahlar şahı) ilân eder. 1971'de bu defa kendisini İmparator ilân ederek imparatorluk tacı giyer. 30 Kasım 1971'de Arap Emirlikleri'ne ait üç ada İran tarafından işgal edilir. Şah, 400 bin kişilik ordu, 80 bin kişilik jandarma ve 100 bin kişilik SAVAK gizli polisi ile yönettiği ülkeyi bir polis devleti yapmıştır. İşkence ve zulüm yaygınlaşmıştır.¹²²

Ocak 1978'de Humeynî'yi yeren bir makale yayımlanır ve buna tepki olarak da Kum kentinde gösteriler başlar ve kısa sürede bütün İran'a yayılır. 8 Eylül 1978'de sıkıyönetim ilân edilir. Olaylar yıl boyunca devam eder. 16 Ocak 1979'da Şah Rıza Pehlevî eşi Farah'la birlikte ülkeyi terkeder. Tahran'da 4 milyon kişinin katıldığı büyük bir gösteri yapılır ve Humeynî İran'a döner. 1 Nisan 1979'da referandumla İran İslâm Cumhuriyeti kurulur.¹²³ Bulut Karaçorlu Sehend, "İmama Selâm" adlı uzun bir manzume ile “İmam”ı selamlar:

"Men "Sehend"em egilmez yad'a tufanlı başım,
Él bilir, haklı dögüşlerde kéçib çoşlu yaşım.
Öyürem¹²⁴ men seni, éy dönmezim, éy cebhedaşım,
Éy Eli'nin helife oğlu, sene minlerce selâm.
Éy yazıg kütlelerin rehberi, éy şanlı imam.”¹²⁵

¹²⁰ MENÂFİ v.dğr., III/92.

¹²¹ İsmail ZENGİN, **İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri**, Milliyet Yay., Mayıs 1991, s. 64 vd.

¹²² LAROUSSE, s. 5754.

¹²³ Geniş bilgi için bkz.: Ayetullah Mutahharî, **İslâm Devrimi**, Pınar Yay., İstanbul, 1981; Kelim Sıddıkî ve dğr. **İran İslâm Devrimi**, Objektif Yay., İstanbul, 1991; M. Hasaneyn Heykel, **Bir Devrimin Anlatılmamış Öyküsü**, Nehir Yay., İstanbul, 1988; Kelim Sıddıkî, **İslâm Devriminin Aşamaları**, trc.: Selami Alagöz, Ekin Yay., İstanbul, 1997; Turgut Tülümen, **İran Devrimi Hatıraları**, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1998; İsmail Zengin, **İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri**, Milliyet Yay., İstanbul, 1991; F. Halidey ve dğr. **İran Devrimi**, Derleyen: Serpil Üşür, Belge Yay., İstanbul, 1992; Kâmuran Gürün, **Fırtınalı Yıllar**, Milliyet Yay., İstanbul, 1995.

¹²⁴ Öymek : Övmek.

XX. yüzyılda Güney Azerbaycan Türklerini etkileyen önemli sosyal olaylardan biri de şahlık döneminde sürekli yasak ve baskılarla karşı karşıya bırakılan Türk millî musikî aletlerinden **saz** ve **tarın**, “İslâm Devrimi” sonrasında da yasak ve baskılara maruz bırakılmasıdır. “İslâm Devrimi”nin ilk günlerinde Türk âşıklık geleneğinin gereği olan sazlı sözlü âşık meclisleri yasaklanır, tar ve sazlar toplatılarak yakıtılır. Bu yasağa uymayanlar ölümlle cezalandırılır. Bunun en acı örneği Marağalı Tarcı Şulan'ın öldürülmesidir.¹²⁶ Şair Menuçeher Azizî bu hadiseleri yani sazların yakılmasını ve Tarcı Şulan'ın öldürülmesini “Yandırılan Sazlar” ve “Tarcı Şulan” adlı uzun manzumelerinde dile getirmiştir:

“Yandırılan Sazlar

Mehkemedir!

Doğğuz sazın mehkemesi!

Duyğuların mehkemesi,

harayların¹²⁷, isteklerin mehkemesi!..

Doğğuz cellad, doğğuz sazı, gâlağlayır, gâlağ kimin.

Ğaynağından çıhan nefti, ağadırlar o sazlara.

Kibrit çekib od vururlar, varlığıma éhsasına!

O sazların alovları, bağrın sökür garanlığın,

Nur saçılır garan gulluğ¹²⁸ dustağlara¹²⁹, nur saçılır,

Fikirlere béyinlere, nur saçılır kâinata!

O sazların alovları, gızıl güneş,

Saçağların, saçana dek devam tapır...

Birden bire bir yél esir, tufan göpur,

¹²⁵ Bulud Garaçorlu SEHEND, “İmama Selâm”, **Varlık**, 1358/1979, Téhran, S. 1, s. 41-44.

¹²⁶ Menuçeher İslâm AZİZÎ'den kaydedilmiştir. Özel arşivimizde mevcuttur. Tarın ve sazın yasaklanmasına bir türlü anlam veremeyen Marağalı meşhur tar ustası Şulan, tar çalmaya devam eder. Halkın mücahitleri "din adına" gelip Tarcı Şulan'ın kapısına dikilirler. Tarcı Şulan, kendisini, tarda çaldığı "Segâh"ın havasına kaptırılmış, kendi mavi semasında sevgi ve mutluluk dağıtmaktadır. "Mücahitlerin" kaba ikazlarıyla irkilen Tarcı Şulan, onlara bakakalır. Görevliler, bir daha tar çalmamasını ve elindeki tarı da kendilerine teslim etmesini söylerler. Tarla özdeşleşen Şulan, tarı vermek istemez. "Tar benim canımdır, tar benim ruhumdur, tar, benim! Canımı alın, beni öldürün tarımı benden almayın. Ben tarsız yaşayamam." der. Halkın Mücahitleri: “Öyleyse ikinizi birlikte halledelim!” derler. Şulan'ın elinden tarı zorla alırlar ve Şulan'ın kafasına vura vura tarı da Tarcı Şulan'ı da öldürürler!)

¹²⁷ Haray: Feryât.

¹²⁸ Garan gulluğ: Karanlık, kuytu.

¹²⁹ Dustağ: Tutuklu, tutsak.

Alov daha yükselerek, hündürlenir,
Boyun çekir "Şerg"e baħır,
Baħır ordan çıħan güne, hay ğoparır, haray salır:
"- Salam güneş, müjde vérin,
Ayılmışığ, görürsen ki can véiririk, ğan véiririk,
Téz elini vér elime, ğalğımıza söz véirmişik,
Bir de muhaldır ölkede, ğızıl güneş batıb ğede!
Yérin vére ğaranlığa!"¹³⁰

"Tarçı Şulan

Kimdir Şulan?
Vüğar dolu "Rast"dır Şulan!
İktidarlı "Çahargâh"dır o ğehreman...
Azerbaycan hünérinin, ğayğıkéşi,
bir tarçdı Marağa'da, Şulan kişi.
Yoħ ezizim, sehvédirem, tarçı déyil, tardır Şulan!
Azerbaycan sinesinde, yârdır Şulan!
"Muğamlar"ın zirvesinde ğartaldır o...
Ġara çenden ğopan duman, ğovzur tarı,
var gücüyle vurur onu,
Tarçı Şulan tepesine!.." ¹³¹
"Muğamlar"ın zirvesine hündürlenen,¹³¹
ğartal ölür..."¹³²

İran Türklerinin siyasî ve sosyal meselelerini şiirlerine konu edinen âşık/şairlerden olan Cebail Daniş (1908-1986?), sazın yasaklanması üzerine âşıkların piri "Âşık Cünûn"a müracaat ederek, şöyle der:

"Gel baħ saza, gör saz néce zâr zâr sene ağlar,
Sazdan yayılır ses dağa, dağlar sene ağlar,
Senden sora ğemgin yaşına nar sene ağlar,
Ġalğ içre bizim ölkede dayim bu mesel var:
Derd ehli tebin véirse elinden yanar ağlar."¹³³

¹³⁰ Menuçeħr İslâm AZİZÎ'den kaydedilmiştir. Özel arşivimizde mevcuttur.

¹³¹ Hündürlenmek : Yükselmek.

¹³² Menuçeħr İslâm AZİZÎ'den kaydedilmiştir. Özel arşivimizde mevcuttur.

Türk millî musiki aletlerine yasak konulmasını, Şair Ali Ekber Hallacoğlu (1926) da şöyle dile getirir:

Oğumursan daha bu éllere ay sözlü sazım!
Ğemlerimdir mi gonub téllere ay tozlu sazım?!
Bir ömür gelmedi bir kelme yalan söz dilive!
Seher aħşam oħuyardın ne ürekden élive?!
Ne gülerdin uca sesle el atanda télive?!¹³⁴

1980 yılında başlayan ve sekiz yıl süren İran-Irak Savaşı, Humeyni yönetimi için her hususta hazır bahane olur. Baskılar, kısıtlamalar, fikir değiştirmeler kısaca bütün olumsuzluklar böylelikle gözden uzak tutulur. Referandum öncesi konuşmalarda sık sık telaffuz edilen ve İran Anayasası'nın 15. maddesinde geniş yer alan dil hürriyeti meselesi askıda tutulmaktadır. Düğün dernek yapmak, tar, saz çalmak hususunda yumuşama olmuşsa da Türkçe eğitim, öğretim ve yayın yasağı hâlâ devam etmektedir.

XX. yüzyılda büyük güçler ve onların bölgesel işbirlikçileri tarafından hatta onların güdümündeki feodal, diktatör yönetimler tarafından meydana getirilen olayların yansımaları Güney Azerbaycan şairlerinin, âşıklarının şiirlerinde ve destanlarında gördüğümüz gibi XX. yüzyılın başlarında yayımlanmaya başlayan roman, hikâye, makale ve gazete yazılarında¹³⁵ da görmekteyiz. Makalemizin yeri sınırlı olduğu için bu dönemin belli başlı yazarlarının adlarını ve bunlardan birkaçının eserlerinden örnekler verelim:

Şeyh Muhammed Hiyabanî (1880-1920) Meğaleler, **Seyid Cafer Pişeverî** (1893-1947) Söhbətler ve Meğaleler, **Abbas Penahî Makûlu** (1902-

¹³³ Hüséyin Féyzullahî VAHİD (Hüséyin ULDUZ), **Azerbaycan Muasir Âşığları**, Tebriz 1369/1990, s. 239-240.

¹³⁴ KAFKASYALI, V/456.

¹³⁵ XX. yüzyıl boyunca Güney Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinde; **Araz**, **Ayende-ye Azerbaycan** (Azerbaycan'ın Geleceği), **Azerbaycan**, **Azerbaycan Ulduzu**, **Armağan-ı Azerbaycan**, **Azeri**, **Veten Uğrunda**, **Bahar-e Azerbaycan**, **Birlik**, **Çenlibel**, **Encümen**, **Güneş**, **Gızıl Esger**, **İreli**, **İşığ**, **Molla Nesreddin**, **Nevid-i Azerbaycan**, **Muštuluğ**, **Odlar Yurdu**, **Oħkay**, **Settar Ĥan Bayrağı**, **Teceddüt**, **Veten Yolunda**, **Yazmaca** gibi gazeteler ve **Azadlığ**, **Azerbaycan Sesi**, **Birlik**, **Çiçek**, **Çuvalduz**, **Dede Gorgud**, **Duman**, **Edebiyyat Sehifesi**, **Ehrrar**, **Elvan Çiçekler**, **Él Dili ve Edebiyatı**, **Erdebil**, **Erk**, **Fecr-e Azerbaycan**, **Fürüz-i Azâdî**, **Güneş**, **Ğardaşlığ**, **İngilâb Yolunda**, **Körpü**, **Kôroğlu**, **Mehd-e Azadî**, **Molla Nesreddin**, **Omid-e Zengan**, **Seher**, **Şems-i Tebrizî**, **Şark**, **Şimali Garp**, **Ülker**, **Varlığ**, **Yeni Yol**, **Yoldaş** gibi dergiler yayımlanagelmıştır. (Geniş bilgi için bkz.: Enver UZUN, **Güney Azerbaycan Basın Tarihi -1816-2002-**, Türk Ocağı Trabzon Şubesi Yay., Trabzon, 2002.) Yukarıda bahsini ettiğimiz onlarca nazım ve nesir bu dergi ve gazetelerde tefrika edilmiştir.

1971) Roman ve Hikâyeler: Tebriz Geceleri, Mübarizler, Settar Han (iki cilt), Hiyabanî, Gizli Zindan, Héyder Emioğlu; **Doktor Tağı Eranî** (1902-1940) Müdafaanâme; **Üstad Ali Asker Müctehidî** (1905-1972) Türk Dilinde Meseller; **Genceli Sebahî** (1906-1989) Hikâye kitapları: Ğartal ve Heyat Facieleri Hatıraları: Öten Günlerim; **Mirza İbrahimov** (191-1993) Meğaleler kitabı, Romanlar: Gelecek Gün, Böyük Dayağ, Pervane, Hatıralar: Sarı Sim, Hikâyeler: Pervizin Heyâtı Anama Déyerem Ha, Medinenin Üreyi; **Nemini Eyup** (1920-) Hatıralar Kırk Yıl Gurbette; **Fethi Hoşginabî** (1922-1989) Romanları, Ata, İki Ğardaş ; hikâyeleri: İki Dost, Son Bayrağdar, Mehebbet ve Nifret; **Prof. Dr. Mahmut Takî Zehtabî** (1923-1998) İnan Türkleri'nin Eski Tarihi (iki cilt tarih), Hikâyeler: Ğoy Olsun On, Roman: Bağban Éloğlu, Gramer kitabı: Muasır Edebî Azerî Dili; **Hamit Mehmetzâde** (1924-) Roman ve hikâyeler: Hikâyeler, Futbolcu, İlk Mehebbet, Tebriz Hatireleri, Biyografi: M. F. Aşundov ve Şerğ; **Kahraman Kahramanzâde** (1913-1990) Hikâyeler: Muhacirler Destesi, İftira, Tozlu Palto, Ayrılığ, Ğırmızı Başmağ, Bayrağsız Adam, Tanınmayan Ğonağ; **Rahim Cadniku** (1919-1946); **Cevat Hey'et** (1925-) Azerbayca Edebiyyatı Tarihiine Bir Bağış, Varlık Dergisi'ndeki Makaleleri; **Ali Tebrizî** (1929-1997), **Merziye Ahmedî Üskülü Dalga** (1934-1973), **Samet Behrengi** (1939-1968), **Ali Kemalî** (1944-1996), **Yahya Şeyda** (1924-), **İbrahim Refref** (1947-), **Dr. Hüseyin Feyzullahî Vahit** (1952-), **Zöhre Vefaî Settarî** (1953-), **Ali Taşkın** (1958-), **Ağşin Ağkemerli** (Muhammed Taki Kasım) (1961-), **Behruz İmanî** (1965-), **Rıza Hemrâz Tebrizî** (1969-), **Cemal Ayrımlı**, **Mühendis Hamid Şafi**, **Abdurrahman Tayyar Katibî**, **Seyid Haydar Bayat**, **Ali Rıza Sarrafi**, **Ali Halhalî**, **Hüseyin Düzgün**, **Mir Hidayet Hisarî**, **Şükran Hanım**, **Mecid Sabbağ Yalgız**, **Muhammed Sani**, **Cemşid Şebahî**, **Muhammed İbadî Karahanlı**, **Sediyar Vezife Eloğlu**, **Hüseyin Güneyli**, **İsa Yegâne**, **Mehran Tebrizî**, **Mehrdad Tebrizî**, **Mir Ali Rızaî**, **Yusuf Kahramanzâde...**

XX. yüzyıl siyasî ve sosyal olaylarını yazılarına konu eden yazarların başında Hiyabanî gelmektedir. O, onlarca makalesini bu konulara ayırmıştır. Hiyabanî'nin **Azerbaycan** adlı makalesinden birkaç paragraf:

“...Özgeler ve “özümüzünküler” üreklerinde sahladıkları yaramaz fikirlerini heyata geçirmek meğsedile bu torpağın yaralı sinisi üzerinde darağaçları Ğurdular. Zülm ve vicdansızlığın Ğara kölgesini bu Ğana

boyanmış torpağın üzerine saldılar.

Lâkin bu ölkenin géyretli cavanları ve gehreman göcaları başlarını reşadet semalarında uca tutub, zülm ve edaletsizlik dünyasını öz ayağları altında gördüler.

...Öz genc heyatını heğıget ve azadlığ yolunda merdlikle feda éden Azerbaycan övladları içerisinde éle me'sum balalara tesadüf étmek olurdu ki, dar ağaçları béle onların zeif vücudları garşısında titreyirdi. Bunların hedeğeden çıhmış gözleri, göyermiş dodagları ve çıhılmış boğazları celladları gorhudur ve renglerini geçırırdi.

Müharibe eléyhine olan gûvveler, dahilî ve haricî düşmenler soyulmuş bu varlı eyaleti öz maceraları üçün meydan te'yin étdiler. Teerrüz ve zülmün ganlı pencesi bu vetenin nazenin vücudunu parçaladı, galib ve meğlubların yandırdığı ateşler abâd yerleri yahıb küle dönderdi. Duz çörek ganmayan ünsürlerin ganlı henceri Azerbaycan'ın hörmetden salınmış gızlarının vücudunda éle yaralar açdı ki, onların ganlı dodagları bir daha yumula bilmeyecekdir.

Hele de Azerbaycanlı'nın ganı ahıdılmağdadır. Bu gün Tehran'ın gözü Azerbaycan'ın parçalanmış vücuduna tikilmiştir. Dodaglardan eşidilen kelmelerde, gelemlerin yazdığı sözlerde teğdir sesleri ve tehsin nevaları eşidilmektedir...»¹³⁶

Devrin siyasî ve sosyal olaylarını bütün inceliklerine kadar Sohbet, Nutuk ve Makalelerinde işleyen bir yazar da 1945-46 Tebriz Başkentli Azerbaycan Millî Hükümeti'nin lideri **Mir Cafer Pişeverî**'dir. Pişeverî'nin **Ruznamemizin Dili**¹³⁷ adlı makalesinden bir bölüm:

“Ruznamemiz, Azerbaycan diline artıg ehemiyet vérecekdir. Dilimiz, düşmenlerin boş iddialarına bahmayarağ, çoğ geniş ve geni bir dildir. Onun rişesi halğımızın ganında ve üreyindedir.

Biz onu ana südü ile emib, vetenimizin ruhnevaz havası ile teneffüs étmışik. Ona töhin édenler, onu tehmi ve mesnuyi göstermek isteyenler bizim heğıgi düşmenlerimizdir, çoğ hain ve ecnebi ünsürler gerilerle bu güzel dili ortadan galdırmağa çalışmışlar. Onun tereğgisine ve yaşamasına mane

¹³⁶ MENÂFİ v.dğr., II/405.

¹³⁷ 1945-1946 yıllarında Tebriz'de yayımlanan Azerbaycan Demokrat Partisi'nin yayın organı olan "**Azerbaycan**" gazetesi.

olmağ meğsedile mehsusen en geddard azadlığ düşmeni olan Rza Hân devleti var güvvesini serf étmişdir. Bununla béle o, sarsılmaz ve möhkem bir halda hâlğın içerisinde bağı gâlib öz meğamını sahlamış, bu vasite ile medeni ve müteregği bir dil olduğu isbata yétişmişdir...”¹³⁸

Abbas Penahî Makûlu, bütün romanlarını XX. yüzyılın siyasî ve sosyal meselelerine hasretmiştir. Héyder Emioğlu romanından bir bölüm:

“Héyder’in atası Elekber kişi Urmiya’dan, Efşar élinde idi. Lâkin gencliyini Téhran’da kéçirib, Téhran Ünivérsitéti’nde de tahsil almışdı. Tebabet ile meşğul olurdu. O, uşağlarının terbiye ve tehsilini her şeyden üstün tutardı. Bir defe Ürmiya hakimi terefinden tehğir olunduğuna göre, ailesini de götürüb Araz’ın bu terefine - Rusiya’ya köçmüş, Aléksandrapol¹³⁹ şehirinde yaşayan ğardaşlarının yanına gelmişdi (...)

Héyder, Météh gâlasının yanından kéçerken bir néçe defe eli-golu bağı mehbuserin harasa aparıldığını görmüşdü. Dustağların gâla pécencerelerinden tanışları ile néçe danışdıklarını, onların ürek dağlayan yanıglı oğumalarını çoğ eşitmiş ve her defe de müteessir olmuşdu. Bütün bunlar gencin büllur tek saf gelbini kederlendirmiş, onu çoğ düşündürmüşdü. İmkânı olsaydı, insanlara keder getiren bu dehşetli gâlamı öz balaca elleri ile dağıdardı...

Bir defe de o, gâlamın yanından kéçerken yanıglı bir ses eşitdi:

Ĝazamat istidir yata bilmirem,

Ayağda ğandalag ğaça bilmirem...

Onun üreyi sıhıldı, héç insafdır ki, bu cür melahetli sesin sahibi gâlaya salınsın?! Héyder başını yuğarı ğaldırınca gözü demir barmağlığların arasından oğuyan oğlana sataşdı. “Yeğın nişanlısı yadına düşüb. Gören, yazıg hele néçe il burada ğalacağ?” Bu fikirler içerisinde addımlarını yéyinletdi. Amma kôbud bir ses onu sür’etden saldı:

- Géri çekil, gic goyun, hara soğulursan?!

Béş dustağı araya alıb aparın silahlı polis ve jandarm neferleri ğabağlarına çıhanı yoldan govur, bu küçeden o birine kéçmeye goymurdular.

¹³⁸ Mir Cefer PİŞEVERÎ (Cavadzâde HALHALÎ), **Seçilmiş Eserleri**, Tertib édenler: Héyet Ehmed ÉMİNZÂDE, Tağı MUSEVÎ, Hüséyin CEDDÎ, "Azerbaycan" Ruznâmesinin Neşri, 1344/1965.

¹³⁹ Aléksandrapol: Leninkan, Gümrü.

- Hara dürtülürsen, sefêh, yoğsa başın ğamçı isteyir?!¹⁴⁰

Sosyalist bir ilim adamı olan ve ömrünün tamamına yakını hapishanelerde geçen hatta hapishanede ölen **Doktor Tağı Eranî**'nin hayatı ve eserleri bilhassa mahkelerdeki **Savunması** sosyalist bakış açısıyla devrin olaylarına ayna tutmaktadır. Eranî savunmasının bir yerinde şöyle der:

“Beşeriyetin mügeddes idéalları eléyhine, insanî eħlağ normalarına ğarşı hareket étmek éle bir iyrenc şeikle salınmışdır ki, sülh ve azadlığdan, ğan tökme, yoğsulluğ, pozğunluğ ve fahişeliyin ğarşısını almağdan danışan eğideler on illik hebs cezası ile te'ğib olunurlar. Zehmetkêşlerin terefđarı olmağ ve onların hüğüğunu ğorumağ üstünde bu ğeder şiddetli caza vérilmesi cemiyet üçün olduğca böyük bir rüsvaylığdır. Ne üçün zehmetkêşden bu ğeder ğorhursunuz? Polis me'murlarının üstünde zehmetkêş sözü yazılmış bir vereğeye gözleri sataşan kimi bütün varlığları ile ona hücum étmeleri ne ğeder de ikrah getiricidir. Cin “Bismillah”dan, Téhran polis idaresinin zehmetkêşden ğorğduğu ğeder kimseden ğorğmur...”¹⁴¹

Kahraman Kahramanzâde hikâyelerinde, genellikle Azerbaycan'ın yoksul köylü ve işçilerinin İran'da gördükleri zulüm ve haksızlığı, İran yönetiminin yalancı ve sahtekâr tutumunu ve İran Türkleri'nin hürriyet ve bağımsızlık arzularını işlemiştir. İşte onun **Téhran Radiosu** hikâyesinden bir bölüm:

“Bilirsiniz mi, İran hökümeti işsiz fehleleri, ac, çılpag kendlileri ğışdan hılas étmek üçün néce tedbir ğörür?

Ğezetlerde yazırlar, radiolarda bar bar bağırırlar, déyirler:

- Eziz işsiz İranlılar, özünüzü zalim ğışdan müdafie edin, ölmeyin! Bayrama çıhın, isti düşen kimi Amerika mühendisleri sizin üçün o ğeder iş açacağlar ki, ğece ve gündüz dincelmeden işleyeceksiniz.

Ne bilim, hele iş yerlerini de te'yin édib ğösterirler ki, Kerecede métaleriden zavod işe salacağlar, Téhran'ın etrafındaki dağları siçan kimi déşik déşik édib me'den çıkaracağlar. Bir sözle, İran'da iş ayağ tutub yériyecekdir.

Radio o ğeder yağlı dil ve boyalı teşbehlerle danışardı ki, iş hevesi ile

¹⁴⁰ Penahî MAKÛLU, **Héyder Emoğlu**, Yazıç1 Neşriyyatı, Bakı 1985, s. 6 vd.

¹⁴¹ MENÂFİ v.dğr., II/450-455.

ğışdan çıhmağa telesirdim. Günleri sayırdım. "Bayrama on bês gün galdı. Allah göysa, yazda iş olacağdır". Amma ele bilirdim ki, dövlət de esl sözünü pıçılıtlı ile gılağımıza déyir: "Arzu, ümidle yaşa, onunla da gora gét".

Canları ağızlarından çıhana geder "bol çörek, bol iş" déyen atababalarımız da öz arzularını, ümidlerini özleri ile beraber gora torpağ altına aparmışlar.

Her il Téhran radiosuna aldanıb iş tapmağ üçün şehere géderdim. Lâkin isti günlerde Téhran'ın küçelerinde ac acına dolaşıb eliboş, üzü gara kende gayıdardım. Arvad meni danlardı. Mense, Allah'ın altında bir saatlığa kişi olaydın, gédib göreydin ki, o binamus radio bizleri néce aldadır, déyib déyinerdim...¹⁴²

Dil, edebiyat, tarih ve tıp sahasında uzman olan **Dr. Cevat Hey'et** 1979 yılından itibaren Tahran'da yayımladığı "Varlık" dergisinde ayrıca yayımladığı kitaplarda Güney Azerbaycan Türkleri'nin siyasî, sosyal ve kültürel meselelerini ve çözüm yollarını büyük bir ustalıkla değerlendirmektedir. Azerbaycan Edebiyyatı Tarihine Bir Bahış adlı kitabının mukaddimesinden birkaç paragraf:

"Görhüram cavan nesil bu böyük işin, kâfi derecede derin me'nasını başa düşmesin. Düşmenlerimiz, uzun zamanlar bizim hüviyetimizi gösteren en küçük gerineni silmek, aradan aparmak ve bu mümkün değilse te'bir, tefsir yolu ile en zeif rivayete dayanarak gün kimi aydın delilleri héçe saymak ve unutturmak istediler bu işte bilerek ve neğşe¹⁴³ üzre heyamet edenler olduğu kimi hakim muhitin umumi atmosferine uyarak da o yolu gédenler çoğ oldu.

Bu düşmenlerin ve düşmenlerin dostlarının tabi'dir ki lap baş hedefleri dilimiz idi. Elbetde dili inkâr édebilseler, edebiyatımız ve onun tarihi de öz özüne müntefi olur.

Dédiyimiz kimi baş hedef dilimiz idi. Ona bir néçe terefdən hüçuma kéçdiler. Lap başda Azerbaycanlı münevverlerinin Fars dil ve medeniyetine (kültürüne) besledikleri samimi ve gadim alâgeden suistifade étdiler. Bu alâgeye dayanarağ öz ana diline soyuğluğ yaratmağ istediler.

Ana dilin talim ve taallümü mümkün olmayınca ve dil ancağ gündelik,

¹⁴² KAFKASYALI, VI/518 vd.

¹⁴³ Neğşe: Harita.

sathî münasebetlere hasrédilince, kelmeler unudulur, hezinesi tükenir, dil feğirleşir. Bu fikr, sonra münevverin başına gâhınc olur, hebersiz tutulduğu için, bu altdan altdan hebisâne tebliğ yalanına inanır.

Hakaret hissi ile özünü ve dilini inkâr etmeğe başlar. Uşağına élimizde eskiden deb (moda) olan gözel adlar yérine, héç Azerbaycan Türkü'nün ağzında düzgün telaffuz éilmeyecek Fars ve Frengî adlar tağar, onunla ana dilinde danışmaz ve ağırda "iki mescid arasında bînemaz" ... ye'ni hüviyyetsiz şehsiyyetsiz, "heimatlos" olar."¹⁴⁴

4. Sonuç

Güney Azerbaycan'ın son iki yüzyıllık tarihi onun bütün tarihinin hülasası sayılır. Çünkü bu asırlarda cereyan eden hadiseler, nice yüzyıldan beri bu bölgede birikip duran meselelerin tezahürüdür. Tabîdir ki bu zaman diliminde meydana gelen siyasî ve sosyal olaylar, Güney Azerbaycan Türklerinin başta edebiyatları olmak üzere tarih ve kültürlerini derinden etkileyerek büyük izler bırakmıştır. Bu siyasî ve sosyal olayların tamamı, Güney Azerbaycan edebiyatının manzum eserlerine ve son yüzyılın başından itibaren gün yüzü gören, roman, hikâye, makale ve diğer mensur eserlere yansımıştır.

Gazete, dergi ve kitap sayfalarına geçebilen bu edebî eserler, son iki yüzyılın tarihine büyük ölçüde ışık tutmaktadır. Son iki yüzyılda feodal, diktatör yönetimler tarafından İran ve Güney Azerbaycan halkına yapılan bütün zulüm ve haksızlıklar, aydınların ve halkın bunlara karşı gösterdikleri tepkiler, emperyalist güçlerin İran ve diğer Müslüman ülkeleri nasıl sömürdükleri, onların gizli ve açık plânları, Müslüman halkların emperyalist devletlerin tuzaklarına nasıl düştükleri bu eserlerde anlatıldığı gibi; İran ve doğu halklarının hayatı, düşüncesi, tavrı, davranışı, beklentileri, İran ve Güney Azerbaycan yönetimindeki yabancı işbirlikçilerinin kanunsuz uygulamaları ve bunlardan kurtulmanın çâreleri de çeşitli biçimlerde yine bu eserlerde görülebilmektedir.

Nâmık Kemal, Türk dünyasının başka bir bölgesinde meşrutiyet hareketlerinin içindeyken, milletin yalnızlığını ve kendi gücüne mecburiyetini, "Sana senden gerektir bir işte dâd lâzımsa, / O işten ümidin

¹⁴⁴ Cavad HEY'ET, **Azerbaycan Edebiyatı Tariğine Bir Bağış**, Téhran-İran-1376/1998, 1/3-4.

kes ki gayrıdan imdâd lâzımsa!” beytiyle dile getirirken, Güney Azerbaycan Türkleri’nin de yaşadıklarını anlatmıştır.

Güney Azerbaycan Türkleri başta olmak üzere diğer Türk toplumlarının, yaşadıkları olaylardan ders almaları için elde mevcut bulunan gerçek edebî metinler yayımlanıp hedef kitlelere sunulmalıdır. Kuzey Azerbaycan, Türkiye ve diğer ilgili Türk devlet ve topluluklarındaki bu bölge ile ilgili arşiv veya depolarda bulunan edebî eserler muhataplarına sunulmalıdır. Bütün bunların yanında sözlü gelenekte yaşayan soyut ve somut edebî ve kültürel miras derlenip nesnel duruma getirilmeli, ilgililerine ulaştırılmalıdır.

KAYNAKÇA:

AKYOL, Taha, Osmanlı’da ve İran’da Mezhep ve Devlet, Milliyet Yay., İstanbul 1999.

ANDİCAN, Ahad, A., Değişim Sürecinde Türk Dünyası, Emre Yay., İstanbul 1996.

ARAZOĞLU, Muhteser Azerbaycan Tarihi, Bütöv Azerbaycan Kitabhanası Tarih Seriyası, Bakı. 1999.

ARI, Tayyar, Basra Körfezi ve Ortadoğu’da Güç Dengesi -1978-1996- Alfa Yay.İstanbul 1996.

Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, I-III, A.E.A. Neşriyyatı, Bakı 1960.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakı 1987.

BLAGA, Rafael, İran Halkları El Kitabı, by., 1997.

DELİLİ, H., Azerbaycan’ın Cenûb Hanlıkları, Bakı 1979.

DEVLET, Nadir, Çağdaş Türk Dünyası, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1989.

EMİROV, Sabir, Cenûbî Azerbaycan Millî-Demokratik Edebiyatı (1941-1990), Elm Neşriyyatı, Bakı 2000.

GÜREL, Şükrü S. Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. No: 432, Ankara, 1979.

GÜRÜN, Kâmuran, Fırtınalı Yıllar, Milliyet Yay., İstanbul 1995.

GÜRÜN, Kâmuran, Fırtınalı Yıllar, Milliyet Yay., İstanbul, 1995.

HALİDEY, F. ve dğr. İran Devrimi, Derleyen: Serpil Üşür, Belge Yay., İstanbul, 1992.

HESENLİ, Cemil, “Güney Azerbaycan: 1945 Yılıının Sonbaharı”, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 1999.

HESENLİ, Cemil, Güney Azerbaycan Millî Harekâtı, Türkler, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

HEY'ET, Cavad, Azerbaycan Edebiyatı Tarihine Bir Bahış I, Téhran-İran-1376/1998.

HEYKEL, Hasaneyn, M., Bir Devrimin Anlatılmamış Öyküsü, Nehir Yay., İstanbul 1988.

HEYKEL, M. Hasaneyn, Bir Devrimin Anlatılmamış Öyküsü, Nehir Yay., İstanbul, 1988.

KAFKASYALI, Ali, İran Türk Edebiyatı Antolojisi, I-VI, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2002.

KALAFAT, Yaşar, Jeokültürel Boyut İran Türklüğü, Yeditepe Yay., İstanbul, 2005.

KARABEKİR, Kâzım, İstiklâl Harbimiz, Yüce Yay., İstanbul 1990.

KARADAĞ, Raif, Petrol Fırtınası, Divan Yay., İstanbul 1991.

KAYABALI, İ., ARSLANOĞLU, C., “İran”, Türk Kültürü Dergisi, Türk Kültürü Araştırma, Sayı: 126.

KEYKURUN, Naki, Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920), İlke Yay., Ankara, 1998.

KÖÇERLİ, Ferudun, Azerbaycan Edebiyatı, I-II, Elm Neşriyyatı, Bakı 1978.

KÖPRÜLÜ, M. F. Türk Edebiyat Tarihi, Ötüken Yay. İstanbul 1988.

LEWIS, Bernard, Ortadoğu, trc.: M. Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.

MARGARET, Bainbridge, Dünyada Türkler, trc.: M. Harmancı, Say Yay., İstanbul 1990.

MEHMETZADE, Mirza Bala, Millî Azerbaycan Hareketi, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara, 1991.

MENÂFİ, M., Z. EKBEROV, R. ĞASIMOVA, Cenûbî Azerbaycan Edebiyatı Antologiyası, I-IV, Élm Neşriyatı, Bakı 1981.

MUTAHHARÎ, Ayetullah, İslâm Devrimi, Pınar Yay. İstanbul 1981.

- MUTAHHARÎ, Ayetullah, İslâm Devrimi, Pınar Yay., İstanbul, 1981.
- ODER, Kerim, Azerbaycan, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982.
- ÖREN, M. M., İran Türkleri Hürriyet Hareketleri, haz. Selçuk Akın, Mars Matbaası, Ankara 1980.
- ÖZEY, Ramazan, Dünya Denkleminde Ortadoğu, Eğitim Yay., İstanbul 1997.
- ÖZTUNA, Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, Ötüken Yay., İstanbul 1978.
- PARLAR, Suat, Ortadoğu,-Vadedilmiş Topraklar- Bibliyotek Yayınları, İstanbul 1997.
- RESULZÂDE, M. E., Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakı 1990.
- SABİR, E., Cenûbî Azerbaycan Yazıçılarının Edebî Mecmuası, Azerbaycan Rûznâmesi'nin Neşriyesi, byy., 1960.
- SANDER, Oral, Siyasi Tarih -1918-1990-, İmge Yay., 3. Baskı, Ankara, 1993.
- SHAFFER, Brenda, İran'da Azeri Türkleri, trc.: M.F. Çakır, Türkler,XX, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- SHWADRAN, Benjamin, The Middle East Oil and the Great Powers, Halsted Press, New York, 2nd Printing, 1974.
- SİDDİKÎ, Kelim ve dğr., İran İslâm Devrimi, Objektif Yay., İstanbul, 1991.
- SİDDİKÎ, Kelim, İslâm Devriminin Aşamaları, trc.: S. Alalgöz, Ekin Yay., İstanbul 1997.
- SİDDİKÎ, Kelim, İslâm Devriminin Aşamaları, trc.: Selami Alalgöz, Ekin Yay., İstanbul, 1997.
- STOCKING, George W. Middle East Oil, A Study in Political and Economic Controversy, Vanderbilt University Press, Kingsport Tenn., 1970.
- SYKES, P. M., A History of Persia, Macmillan and Co., London, 1915.
- TÜLÜMEN, Turgut, İran Devrimi Hatıraları, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1998.
- TÜLÜMEN, Turgut, İran Devrimi Hatıraları, Boğaziçi, İstanbul 1998.
- Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, V, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1997.

TÜRKLER, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

UZUN, Enver, Güney Azerbaycan Basın Tarihi (1816-2002) Türk Ocağı Trabzon Şub. Yay., Trabzon, 2002.

ÜÇÖK, Coşkun, Siyasal Tarih (1789-1960), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., 3. Baskı, Ankara, 1980.

ÜŞÜR, Serpil, İran Devrimi, Belde Yay., İstanbul 1992.

Varlık, 105-2, 106-3, Tahran- İran.

WILLIAMS, E. Crawshay, Across Persia, Edvard Arnold Pub., London, 1907.

YAZAR, Yusuf, Ortadoğu -Değişen Dengeler-, Seha Neşriyat, İstanbul 1989.

ZEHTABÎ, M. T., İran Türklerinin Eski Tarihi 1, Tebriz 1378.

ZENGİN, İsmail, İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri, Milliyet Yay., İstanbul, 1991.